

I
3676.

A Nemzeti Cassinonak

Zichy István

452980

A

MAGYAR NYELVTUDOMÁNY KÉZIKÖNYVE

SZERKESZTI

MELICH JÁNOS

GOMBOCZ ZOLTÁN

NÉMETH GYULA

A magyarság őstörténete és
műveltsége a honfoglalásig

Írta

Gróf Zichy István

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1923.

F

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága 1920 január 20-án elhatározta, hogy kiadja a magyar és a finnugor nyelvtudomány kézikönyvét. Kettős célt kívánt ezzel a bizottság elérni; egyrészt az eddigi biztos eredményeket akként összefoglalni, hogy ezáltal a további kutatásokat előmozdítsa, másrészt pedig a felső oktatást is óhajtotta szolgálni, azért az egyetemi hallgatók szükségleteit is szem előtt tartotta. A munka kétféle kiadásban jelenik meg, t. i. kötetben, illetőleg kötetekben, azonkívül minden egyes cikk külön füzetben is.

A Nyelvtudományi Bizottság nevében:

MELICH JÁNOS
előadó.

SZINNYEI JÓZSEF
elnök.

MTA KÖNYVTÁR ÉS
INFORMÁCIÓS KÖZPONT

A MAGYARSÁG ŐSTÖRTÉNETE ÉS MŰVELTSÉGE A HONFOGLALÁSIG.

ÍRTA

GRÓF ZICHY ISTVÁN.

1. A magyarság történeti szereplése eddigi ismereteink szerint a Kr. u. IX. századig vihető vissza; ennél korábbi időből olyan írott adatot nem ismerünk, mely kétségtelenül reá vonatkoznék.¹ Így tehát mindazon kérdések, melyek a magyarság korábbi sorsát, művelődését és származását illetik, az őstörténeti kutatás körébe tartoznak.

Az emberiség általános őstörténetének kutatása rendszerint azon osztályozás alapján indul, melyet a régészeti tudomány a történetelőtti korszakok régiségleleteiből megállapított. A leletek egyrészt az eszközök anyagáról és készítési módjáról adnak felvilágosítást, melyek alapján paleolit-, neolit-, réz-, bronz- stb. korszakot különböztetünk meg; másrészt a kiásott telepek konyhahulladékaiból (állatesontok, növény-maradékok) az illető népek élelemszerzésének módjára is következtethetünk.

Ennek alapján egy újabb osztályozás alakul ki, mely elsősorban zsákmányoló és termelő gazdaság között tesz különbséget. A zsákmányoló (parazitikus) népek tisztán vadászatból, halászatból és vadnövények gyűjtéséből élnek: ez volt a paleolitikor emberének élelemszerzése. Termelő életmódú népek háziállatok tartásával és növénytermeléssel, vagy a kettő egyikével biztosítják ételmezésük állandóságát; ennek kezdetleges fokait, de utóbb már magas kifejlődését látjuk a neolitikorban.

A különféle népek őstörténeti korszakai nem egyidőben folytak le, és őstörténeti osztályozások egyes népekre ma is alkalmazhatók. Vannak olyanok, melyek a kőkorszak és a zsákmányoló életmód különféle fokain állanak, míg másoknál a termelés legkezdetlegesebb alakjai találhatók fel. A jelenkori primitív népek életmódja többnyire nem kizárólagosan egyoldalú, élelemszerzésük gyakran vegyes vagy átmeneti jellegű; azonban ilyen esetben rendszerint az egyik forma az uralkodó, míg a másik csak alárendelt szerepet játszik, úgy hogy jogosan beszélhetünk lényegében zsákmányoló vagy termelő életmódú népekről.²

A régészeti korszakok kezdetleges eszközeinek használatára, élelem-szerzésének módjára, a kezdetleges ember szellemi művelődésére csakis azon jelenkori primitív népek tanulmányozása adhat felvilágosítást, melyek még a fent nagy vonásokban vázolt művelődési fokok egyikén állanak. Ilyen esetekben, a régészet korai korszakaira, csak földrajzi fekvés szerint egymástól igen távoleső és a műveltségi fok elmaradottságát indokoló tényezők dolgában nagyon eltérő példák állanak az őstörténetirő rendelkezésére. A nyugat- és közép-európai paleolit-emberéhez hasonlítható életmódú nép vagy a sarkvidéken található, mint pl. az eszkimók, vagy a trópusok alatt, mint a veddák, ausztráliaiak, busmannok. Az utóbbi népek-nél, az aránylag könnyű megélhetés folytán, csak kismértékben van meg a környezetnek az életmód fejlesztésére készítő hatása, míg az előbbieknél már az éghajlat is kizárja azt, hogy magasabb gazdasági formákra térhessenek át. Figyelemreméltó az összehasonlításoknál az a feltevés is, hogy a korábban fejlődésnek indult népeknek, legalább részben, több természetes képessége vagy hajlandósága volt a fejlődésre.²

¹ Vö. HÖMAN B., Tört. Szemle VI, 245–246. — ² M. HOERNES, Natur- u. Urgesch. d. Menschen I, Wien, 1909. 482. — ³ Általános őstörténeti összefoglaló munkák: M. HOERNES, Natur- u. Urgesch. I, II, bő irodalomjegyz.; ua. Kultur der Urzeit I, II, III (Göschel); H. SCHURTZ, Urgesch. d. Kultur, Leipzig, 1900., utóbbi főként néprajzi alapon.

2. Más az őstörténeti kutatás módszere az esetben, ha olyan nép vagy népcsalád történetelőtti korával foglalkozik, melynek nyelvét és nyelvénél fejlődését ismerjük. Ha egy nyelvnek a nyelvhasználat alapján sikerült egyes történetelőtti korszakait megállapítani, akkor az egyes korszakok úgynevezett művelődési szavaiból hozzávetőleges képet alkothatunk e korszakok műveltségéről; a jövevényszavak pedig más nyelvekkel, illetőleg népekkel való érintkezésekről és azok műveltségi hatásáról tanuskodnak. Így, bár pontosabban meghatározható adatok nélkül, már egy őstörténeti fejlődéssorozatot állapíthatunk meg. Ezek a következtetések azonban önmagukban csak megközelítő feltevésekre jogosítanak.

A tisztán szavak tanúságára alapított művelődéstörténeti következtetések csak nagy óvatossággal használhatók fel, mert a legszigorúbb nyelvészeti kritikával megállapított szóhasználatoknál is figyelemmel kell lennünk arra, hogy a szavak által jelölt fogalmak értéke lényegesen változhatik a nélkül, hogy a szó tulajdonképeni jelentésváltozáson ment volna át (l. pl. alább: ház, ügy, szalu stb. szóknál).

Igen indokolt a bizalmatlanság az olyan negatív következtetésekkel szemben, melyeket egyes szavak hiányából vonunk le. Nagyobb biztossággal következtethetünk, ha egyes fogalomkörökre vonatkozó egységes jellegű szócsoporthoz szemben más fogalomkörre vonatkozó kifejezések teljes hiánya, vagy azoknak szórványos előfordulása és bizonytalan jellege állapítható meg.¹

A nyelvhasználat adataiból levont következtetések kiegészítésére és

bírálatára elsősorban néprajzi adatok nyújtanak értékes összehasonlító anyagot. Ezeknek itt hasonló szerepük van, mint amelyre az általános őstörténetírással kapcsolatban fentebb rámutattam. Ez esetben azonban lehetőleg szűk térre kell az összehasonlításokkal szorítkoznunk. Legtöbb bizonyítóerővel bírnak az olyan népekre vonatkozó adatok, melyeknek nyelve az őstörténeti kutatás kiindulópontjául szolgáló nyelvnek rokonsági vagy érintkezési köréhez tartozik. Így a nyelvhasonlítás és a néprajzi összehasonlítás kölcsönösen támogatják egymást.

Az archeológia adatainak felhasználását rendkívül megnehezíti az, hogy ritkán és csak a történeti korszakokat kevésbé megelőző időkben következtethetünk nagyobb biztossággal a leleteknek egyes népekkel való összefüggésére. Kiváltképen, ha a lelőhelyek lakossága gyakrabban változott.

A fentiekén kívül még a növény- és állatföldrajzot kell, mint az őstörténetírás egyik fontos segédtudományát, megemlítenünk. Segítségével az egyes őstörténeti korszakok növény- és állatneveiből következtetéseket vonhatunk le azon területek földrajzi fekvéséről, melyeken az illető korszakok lejátszódtak.

¹ Vö. SZINNYEI, A magyarság eredete,² Olsó Könyvtár, 1919, 53.

I.

3. A magyar nyelv a finnugor nyelvcsaládba tartozik. A finnugor nyelvek egy közös alapnyelvből származnak, ennek alapján egy finnugor ősnép létezésére is következtethetünk. A finnugor ősnép korát megelőzi az uráli korszak, a finnugor-szamojéd alapnyelv kora. Újabban egy ezt megelőző indogermán-uráli ősnyelvet és őskort is feltételeznek, s már régebben egy urál-altaji ősrakonság elméletét állították fel.

Ahogy a finnugor alapnyelv az urálból és ez viszont a korábbi feltételezett nyelvközösségek egyikéből kiválás útján jött létre, úgy vált ki utóbb a finnugor alapnyelvből az ugor ősnyelv. Az ugor ősnépnek, mely ezt a nyelvet beszélte, a nyelv önálló fejlődését tekintve, huzamosabb ideig kellett együtt élnie, míg ez megint két ágra vált: az egyik ágtól a két obi-ugor (vogul és osztják), a másiktól a magyar nyelv származik.¹ Ezt az utóbbi népet és korát, körülírások elkerülése végett, magyar-ugornak fogjuk nevezni.² A magyar-ugor kor művelődési szavai, vagyis az olyan eredeti és kölcsönszók, melyek a magyar-ugor nép különválásának korából származnak, képezik munkánk kiindulópontját. A finnugor őskor és a megelőző korszakok ennek keretén kívül esnek, így ezekre vonatkozó kérdésekkel csak ott fogunk foglalkozni, ahol azt egyes tárgyak megvilágítása esetleg szükségessé teszi.

¹ SETALA, Suomensukuisten kansojen esihistoria (Maailmanhistoria II), bő ismertetése TRÓCSANYI ZOLTÁNTÓL: Ethn. XXVII, 190—209; SZINNYEI, NyH.⁶; ua. Finnisch-ugr. Sprachwissenschaft (Göschén 1910) 18—21. — ² GOMBÓCZ Z., MNy. XVII, 15: „Ugor-magyarság”: szerintünk „m. ugor” indokoltabb, mert kétesnek tartjuk, szabad-e már ezt a népet szorosabban magyar-nak neveznünk?

4. A magyar-ugor kor élelemszerzéséről főként a zsákmányoló életmódra vonatkozó szavak adnak egységes és teljes képet. *Íj, ideg* (íj-ideg), *nyíl* és *tegez*¹ szavainkban benne van az íjas vadász teljes felszerelése. Az íj használatára vonatkozik a *lő* ige és ide vonható még *les* szavunk is. Az állatok közül a vadászattal kapcsolatban említendők: *ravasz*, *nyuszt*, talán *hölgy*² (-menyét) és az elavult *pegyreth*,³ *nyúl*, *fajd*, *fogoly*⁴ (ered. .császármadár'), *lúd*, *hattyú*, *daru*. Halászatra vonatkoznak: *haló*, *para* (halóúsztató) és *fal* (ered. .gát'); nyelvi okokból kétséges, ide sorozható-e a *vejsze* vagy *vész*⁵ (,halfogó rekeszték'). A halászati eszközök-höz tartozik a *hajó*, ezt kiegészíti a fatörzsből vajt hajóknál megerősítéssel hagyott, keresztbe fekvő rész neve, *tat*.⁶ *Hal* szavunkon kívül a *keszeg*, *tathal*,⁷ *sügér*⁸ és *őn* nevei származnak ebből a korból. Vadnövények gyűjtésére, *eper* és *bogyón* kívül, talán még *rügy* és *gyökér* emlékeztetnek. Valószínű, hogy a *méh* és *méz* csakis a méz erdei gyűjtésével kapcsolatban volt ismeretes.

Az *eb* háziállat és így a termelő életmódra vonatkozó kifejezések csoportjába tartozik, de bizonyos fokig átmenetet képez a két életmód között, mert főként a vadász felszerelésének kiegészítéséül szolgál.⁹ A magyar *juh* szó származása kétes, de abból, hogy a finnugor nyelvek legnagyobb részének egységes szava van a juh megjelölésére, feltehető, hogy a finnugor nyelvegység korában már ismerték.¹⁰ *Ló* közös szava az ugor nyelveknek, neveléséről tanuskodnak a *másodfű*-, *harmadfű*- (-lő) kifejezések, melyek az obi-ugor nyelvekben szintén megvanak. Használatára *nyereg* és *ostor* szavaink vetnek világosságot.¹¹ *Tehén* szavunk származása ismeretlen, de kétes, hogy ilyen korainak szabad-e feltételeznünk.

Az állati termékeket jelölő kifejezések legnagyobb része alig hozható különösebb összefüggésbe háziállatok tartásával. *Vaj* eredetileg ,zsiradékot, zsirt' jelentett és épügy, mint *faggyú*,¹² *háj*, *szarv*, *szőr*, elejtett vad terméke is lehetett. *Tej* önmagában még mitsem bizonyítana, de *fejni*¹³ szavunk alapján valószínű, hogy a háziállatokat tejtermelésre is felhasználták.

Növénytermelésre csak egy, jelentés szempontjából igen kétes szövegeztetés¹⁴ alapján lehetne következtetni. *Kenyér*¹⁵ szavunk votják megfelelői ,darát, darakását, derecét' jelentenek; ebből valamilyen szárított és porrá (lisztté) tört növényi anyagból készült eledelre következtethetünk, de ez készülhetett gyökér, vagy esetleg valamely erre alkalmas fakéregből is.

A magyar-ugor kor élelemszerzésében tehát, a nyelvi adatok szerint, nagy szerepe volt a zsákmányoló életmódnak, az erre vonatkozó szavak egységes és teljes sort alkotnak. Sokkal kisebb számúak az állattenyésztéssel összefüggő kifejezések, de belőlük néhány háziállat ismeretére és használatára kétségtelenül következtethetünk. Növénytermelésre azonban nincsen számbavehető bizonyítékunk.

¹ A magyar-ugor kor (döltbetűs) művelődési szavaira I. SZINNYEI, NYH.⁶, kivéve azon eseteket, melyekben más forrásra utalunk. — ² Y. WICHMANN, FUF. XI, 207: SETÁLA, SUS. Aik. XXX, „46 (?? uráli szó). — ³ WICHMANN, i. h. 218; SETÁLA, i. h. 46. — ⁴ SETÁLA, SUS. Aik. XXX, „48. — ⁵ SETÁLA, i. h. 80; SZINNYEI, Magy. ered.¹ 57. — ⁶ MUNKÁCSI, ÁKE. I, 591; vö. HERMAN O., MHALK. II, 832. — ⁷ SETÁLA, SUS. Aik. XXX, „49. — ⁸ MUNKÁCSI, Ethn. IV, 176; NYK. XXV, 282. — ⁹ Kutyáik vannak a teljesen zsákmányoló ceyloni veddáknak és a középafrikai pygmaeus törzseknek, vö. M. HOERNES, Nat.-u. Urgesch. I, 515, 533. — ¹⁰ SETÁLA, SUS. Aik. XVII, „10; Ethn. XXVII, 195; SZINNYEI, Magy. ered.² 56. — ¹¹ A kengyel etymológiája (*kengy* ∞ osztj. *kentš* stb. „bőrharisnya“ + *el* < *al*, NYH.⁶ 55) kétesnek látszik, de ha megállhat is, akkor sem bizonyítható, hogy az összetétel a m.-ugor korból való. — ¹² MUNKÁCSI, ÁKE. I, 251. — ¹³ BUDENZ, MUSZ. 504; HALÁSZ I., Nyr. XXI, 529; vö. GOMBOCZ, BTürkL. (SUS. Toim. XXX) 189. — ¹⁴ Köles ∞ f. *kylwää* „vetni“ Ethn. XXVII. 196. — ¹⁵ SIMONYI, Nyr. XXXIX, 488; vö. Y. WICHMANN, FUF. XIV, 86.

5. A nyelvi adatokból levonható következtetések sok hasonlatosságot mutatnak az obi-ugoroknak, a magyarság legközelebbi nyelvrokonainak, élelemszerzésével, amilyennek azt a Kr. u. XVI. századtól korunkig terjedő etnográfiai leírásokból ismerjük. A XVI. századi adatok igen gyér anyagot tartalmaznak. Legbővebb még Michownak Jugria lakóiról¹ írt jellemzése: „földet nem művelnek, nem vetnek, nincs kenyérük, boruk, sem sürtük. Nyomorúságosan tanyáznak erdőkben és elföldelt vermekben, halakból és vadak húsából, melyeknek bővében vannak, táplálkoznak és vizet isznak“.²

A vogulokra vonatkozó részletesebb leírások sorát WITSES nyitja meg, ki a XVII. század harmadik negyedében Oroszországban gyűjtötte adatait, részben idegen utazók, részben az Urál vidékén és azon túl járt oroszok leírásai alapján. Megemlékezik az ő korában még a Csuszovája mentén élő (ma kihalt) vogulokról, kik „abból élnek, amit ijjal, nyállal lőnek“, „disznót vagy baromfit nem esznek ezek az emberek, de az utóbbiak tojását igen“. Megemlíti, hogyan fogják különféle módon a vadat és hogy földműveléssel nem foglalkoznak. Másutt a szibériai vogulokról mondja, hogy „semmiféle földművelést nem ismernek, ijuk látja el őket táplálékkal“.³ PALLAS útleírásában már bővebben foglalkozik a vogulokkal. Szerinte a vadászaton kívül „más életfenntartójuk nincsen“, lovakat nem tartanak, legfeljebb a gazdagoknak van néhány tehenük „és ez minden háziállatjuk, mert még kutyát is csak kevesen tartanak“. Leírja vadászatukat és halászatukat, azután megemlíti, hogy szívesen vesznek az oroszoktól lisztet, süteményt, de még szívesebben erős italokat.⁴ Némileg eltér PALLAS leírásától GEORGÉ, ki szerint „nincs sem szántóföldjük, sem kertjük, de egy egész kismértékű állattenyésztésük van, néhány juh és disznó, ritkán ló“; az északiak rénszarvast tartanak. „főfoglalkozásuk a vadászat“.⁵

A XIX. század negyvenes éveiben indult meg az obi-ugorok nyelvének tudományos kutatása. REGULY és CASTRÉN utazásai igen értékes etnográfiai eredményekre is vezettek. Az előbbi a vogulok élelemszerzé-

sével is foglalkozik egy levelében. E szerint „a déli vogul törzsököknél” ... „földművelés és marhatenyésztés, mely itt jóformán mindenütt ismeretes, s részenként üzetik is, a vadak és halak naponkénti megfogatkozásával együtt, a népet a halász- és vadászélettől eltereli s szántásra-vetésre kényszeríti”. „Másképp áll a dolog az (északi) Szoszva folyamrendszerre vidékén ... Itt eke még nem barázdálja a földet, nem tenyésztnek marhát, nem esznek kenyeret.” „Az ember itt csak a vadászatot és halászatot ismeri, csak e két forrását a szerzésnek és táplálkozásnak ... A ló helyét az eb és iramszarvas pótolja.”⁶ Castrén etnográfiai felolvasásaiban röviden emlékezik meg róluk, és csak annyit mond élelemszerzésükről, hogy „a vogulok az északi Úrál magaslatain vadászból élnek”.⁷ A vogulokra vonatkozó néprajzi adatok leggazdagabb anyagát Ahlqvist gyűjtötte, főként 1858-iki, valamint 1877 és 1880-ban megismételt utazásai alkalmával. Összefoglaló jellemzésében őket, életmódjuk szerint, „letelepült vadász-nép”-nek nevezi. „Mellékfoglalkozásaik, délen a Lozva és Pelym mellékein valamelyes földművelés és állattenyésztés, míg északon a Szoszvánál halászat és rénszarvastenyésztés. De a vogulok legfőbb és legkedvesebb foglalkozása a vadászat.”⁸ Részletesen leírja a vogulok vadászati szokásait és nyári halászatukat a Szoszva és Ob partján fekvő halászhelyeiken, hol tavasztól őszig tanyáznak.⁹ Megemlíti, hogy a Pelym-vidékiek lovakat is tartanak, míg a berezoviak rénszarvasokat.¹⁰ Éledejük, télen-nyáron, erdei madár és hal, csakhogy ezt nyáron frissen, télen azonban szárítva eszik. A déli vogulnak a só és a kenyér már szükségletévé vált, míg az északiaknak még fényűzési cikk. Élelmükben nem válogatósak, sokaig tudnak éhezni és vadászataik alkalmával gyakran hetekig teljesen nyers halból vagy húsból élnek.¹¹

Az osztjájukokról már Witsen is igen gazdag anyagot gyűjtött. Az Ob-menti osztjájukat, különféle forrásai szerint, halászat és vadászból élő népnek, vagy csakis hallal táplálkozóknak írja le.¹² Ugyanígy halász-vadásznépnek jellemzi a Vach-folyó mentén, a Narym, Tomsk és Kuzneck városok és a „demjanski jam” körül lakókat, és az osztjájukat általában.¹³ Fegyverük az íj és nyíl.¹⁴ Halászszerszámaik a háló, horog, szigony és a fahéjból készült, vagy fatörzsből vágott ladik.¹⁵ Megemlíti medve-vadászatukat, nyári halászatukat a folyók mentén és halászkirándulásaikat a tenger partjára.¹⁶ Feljegyzi azt is, hogy „ha úton vannak, különösen halászatkor, virágbimbókat („Bloem-knoppen”, talán rügyeket?) esznek”, „ezenkívül bizonyos fajta gyökereket”, melyeket az asszonyok gyűjtenek.¹⁷ Leírja a méhészkedésnek egy kezdetleges módját: „meg szoktak öreg fákat faragni, melyekbe azután a méhek belételepsznek; a mézet fahársból készült kosarakban őrzik meg”.¹⁸ Állattenyésztésükről is van tudomása; „tehén ott kevés van, juh még kevesebb és egyáltalán nincs is, csak a leggazdagabbak és tekintélyesebbeknél”; más adata szerint „házi-állatuk nincsen, vagy igen kevés van, legyen az akár juh vagy tehén”; tud arról is, hogy „sok szelíd rénszarvast tartanak és vannak olyanok,

kiknek ezer darabra megy fel a gazdagsága.¹⁹ „Földművelésnek vagy kertészetnek náluk nincs becsülete és azt nem gyakorolják, bár a kenyeret már megkivánják . . .”, „kik az oroszok közelében laknak, tőlük cserélnek kenyeret és más ételeket” prémekért. Azonban az Irtis mentén lakók „most már megtanulták az oroszoktól a fehérkáposzta, murokrépa és cékla termelését”.²⁰ MÜLLER svéd dragonyos kapitány a XVIII. század elején volt orosz hadifogoly Tobolszkban. Szerinte az osztjákok ifjú koruktól fogva halászáttal, íjlövással és vadászattal foglalkoznak. Télen vadásznak, míg nyáron halásznak, eledelük főként halból áll, kenyeret, sőt kevesen esznek, a szárított hal pótolja a kenyeret. Leírja a halászatért való nyári költözködéseiket. Halász- és vadászeszközeik „ladik, háló, nyíl és íj”. A földből más hasznót húzni nem tudnak, mint hogy némely vad gyökereket ásnak ki, melyekkel táplálkoznak; „a földművelés náluk egészen ismeretlen, az állattenyésztéssel nem törődnek”. Az eben és rénszarvason kívül más állatjuk nincsen, azonban táplálékaik közt egy helyütt a lóhúst is megemlíti.²¹ PALLAS egyenesen halász-nemzetnek nevezi az osztjákokat, „mert a halászat egész nyáron át és részben télen is főfoglalkozásuk és a hal főtáplálékuk; vadászat és madárfogás mellékfoglalkozásuk”. Részletesen leírja a vadászat és halászat módjait és megjegyzi, hogy „mert Berezov alatt csak a leggazdagabb osztjákok tartanak rénszarvasesordákat és csak délebbre, a Tobolszk felé lakóknál fordul elő más háziállat, így legnagyobb részük főként halászatból táplálkozik”.²²

Georgi szerint „az obi osztjákok mind halászok”, de „legtöbben tartanak rénszarvasokat”; „télen mindnyájan foglalkoznak vadászattal is, de kevés eredménnyel, túlságosan lusták és nem eléggé ravaszak erre a mesterségre”; nagy és erős kutyáik vannak, „földműveléssel egyikük sem foglalkozik, úgyhogy sem lovuk, sem szarvasmarhájuk, sem juhuk nincsen”.²³ CASTRÉN az osztjákokat részben halászsoknak, részben rénszarvas-tartóknak mondja. „Azon osztjákok száma, kik kizárólag rénszarvasenyéssel foglalkoznak, aránylag igen csekély.” „Amit az osztják a jelenkorban nem tud nélkülözni, az a kenyértáplálék, ezt neki kereskedők bocsátják áruba”.²⁴ PATKANOV, ki főként az irtisi osztjákokat tanulmányozta, általában így jellemzi az osztjákok élelemszerzését: „az osztjákok főfoglalkozása halászatból és részben bogycák és cédrusmogyoró gyűjtéséből és vadászatból áll, földművelést ezen törzsnek csak legdölőbb képviselői űznek”. Böven foglalkozik halászatuk és vadászatuk leírásával, ez utóbbi szerinte a nagy erdőégések miatt szorult háttérbe. Marhát, lovat saját használatukra tartanak, de ebből jövedelmük nincs, kevés juh is fordul náluk elő, disznó ritkán.²⁵

Az obi-ugorok régi élelemszerzésére népköltésük vallásos jellegű emlékeiben is igen érdekes adatokat találunk.²⁶ *Numi-Töröm*, a vogulok főistensége, vadászatból él; az énekek „hegyi hét, erdei hét vadász-hurokját”, „vízi hét halászszerszámát” említik. A „világügyelő aranyfejedelm” a mellett, hogy egyik főfoglalkozása a költöző madarokról való gon-

doskodás, maga is vadászik.²⁷ Az osztják-vogul hősénekek isten-hőseinek békés foglalkozása a vadászat és halászat.²⁸ A különféle bálványistenségek legnagyobb részének egyik főkötelessége, hogy a vadászat és halászat szerencséjéről, az „erdei szerencse, vízi szerencse” dolgáról gondoskodjanak.²⁹ A világ teremtéséről szóló regékben és énekekben az „ember korabeli világ” táplálékaul csak vadról, szárnyas(vad)ról és halról van szó. Ugyanezekben az ember korabeli világ foglalkozásai, a ruhakészítésen kívül, csak a vadászat, halászat, vadászfegyverek és halászőeszközök készítése.³⁰ Néhány vogul ének képletesen (vad húsa) „megennivaló vesszőbimbó, megennivaló fűbimbó” kifejezést használ; ezt összevetve WITSEN fentemlített adatával, hogy az osztjakok „virágbimbókat” esznek, valószínű, hogy ez a kifejezés egy régebbi élelem emlékét őrizte meg.³¹

A háziállatok közül a ló egyrészt mint áldozati állat, másrészt mint a déli vidék „szárnyaslábú szép állata” szerepel, vagy mint istenek szent állata;³² ez esetben a ló kantárjáról, zabolájáról, nyergéről és ostoráról is van szó.³³ Csodás erejű táltos lovakon kívül még *Numi-Taram* atya „hétlovú, hatlovú ménését” is említi az ének, sőt másutt, talán hasonló számúnak képzelt lófalkával, tehéncsordát is.³⁴ A világ teremtéséről szóló regékben és énekekben nagyszámú („mint a nyú”) juh-, disznó-, tehén- és lócsordák is szerepelnek, azonban egészen újkori elemekkel együtt (mint pl. „bolt, kártázás”); így másutt is fordul elő ló, tehén, bárány (egyszersmind „kereskedőbolt” is), de ezek mindig isteni vagy mesebeli lények tulajdonai az „ember korabeli világ” előtti időkben. A hősi énekekben kutyán és rénszarvason kívül más háziállat nem fordul elő, s csak kivételesen. a fentemlített szerepkörben, a ló.³⁵

Növénytermelésre semmi sem mutat az obi-ugor énekekben és mondákban. Jellemzők a föld megjelölései is: „hogyóját termő bogyós ligeted, zelnicéjét termő zelnicés fővénypartod”, vagy „kötél(fonásra való) kákát termő szent földemre, kákát, sást (?) termő szent földemre”.³⁶

Ezek után megállapítható, hogy az obi-ugor népköltés azon termékei, melyek tradicionális formáikban a régibb korszakok művelődésének sok emlékét megőrizték, főként vadász-halász életmódról tanuskodnak. Ezek, az eben és rénszarvason kívül ismerik ugyan a tehenet, juhot, disznót és lovat, de nem mint az ember táplálékát, nem is, mint rendes használati állatját, hanem csakis mint isteni lények kivételes tulajdonát.³⁷ Növényi eledelre belőlük csakis gyűjtés alakjában következtethetünk, a földnek termelésre való felhasználására azonban nem.³⁸

A leíró néprajz és a népköltés régi adatai egyaránt egy lényegében zsákmanóvó életmódú népre mutatnak, mely ismert néhány háziállatot is, de ezek, az ebet és helyenként a rénszarvast kivéve, inkább csak a gazdagok fényűzési cikkei lehettek. CASTRÉN egy adatát nem tekintve, ki kizárólag rénszarvastenyésztéssel foglalkozó osztjakokat is említi, ezek a háziállatok teljesen alárendelt szerepet játszanak a vadász-halász életmód mellett.

Ez a lényegében zsákmányoló életmód, a termelés némely elemének mellékes szerepet játszó ismeretével, nemcsak az obi-ugorokra jellemző. Régibb adatok alapján feltehető, hogy ez az állapot a finnugor-nyelvű népeknél általában igen sokáig állott fenn, és hogy nagy részük csak történeti adatokkal ellenőrizhető időben ment át lassanként egy termelésre alapított életmódra. Ez állítás igazolására lássunk néhány jellemző adatot.

SZENT ISTVÁN püspök térítése idejében (XIV. század vége) a permiek főfoglalkozása a vadászat volt, de már földműveléssel is foglalkoztak.³⁹ MICHOW a permieket a „Baskird, Juhra, Corela“ népekkel együtt említi, ez a sommás elintézés sokat levon tanúsága súlyából. Szerinte mindezen népek „nem aratnak, nem vetnek, nincsen kenyerük . . . az erdők vadjaiból élnek, melyekben hővelkednek“.⁴⁰ HERBERSTEIN csak annyit említ Permről, hogy ott „nagyon ritkán élnek kenyérrel“.⁴¹ A szintén XVI. századi GUAGNINO, ki sokszor szószerint ismétli HERBERSTEIN adatait, de kinek viszont volt alkalmja újabb értesüléseket is szereznie, azt mondja, hogy „nagyon ritkán élnek kenyérrel, főként szarvas és más vadak húsán tengődnek“.⁴² WITSEN korában már „gazdagok gabonában, marhában és halban, és az erdőkben sokféle vadat fognak“.⁴³

A cseremiszekről HERBERSTEIN azt tudja, hogy kiváló nyíllövők, az íjat kezükből soha le nem teszik.⁴⁴ GUAGNINO szerint „nagy részt vadak húsából és mézből tartják fenn magukat (méhkasoknak bővében vannak), mert kenyérrel ritkán élnek“. Megismétli, amit HERBERSTEIN mond róluk és mintegy magyarázatul hozzáteszi: „mesterségük és munkájuk“ a vadakat, melyeknek húsával táplálkoznak, nyíllal lelőni.⁴⁵ WITSEN különféle forrásokból hoz fel rájuk vonatkozó adatokat. Az egyik szerint „kevés gabona terem földjükön, de gabonát hoznak hozzájuk és azt prémekért veszik“. „Mind földművelők vagy vadászok“. Más szerint „mindennapi eledelük vadhús és halak“. Megint más (egy köztük járt perzsa kereskedő) szerint „halászból, vadászból, kevés szántásból táplálkoznak“.⁴⁶

A mordvák közül az erza-mordvinokat említik a X. századi arab források. Szerintük „ezek az emberek vadállatokhoz hasonlóan élnek erdőkben és nádasokban“.⁴⁷ Azonban az orosz évkönyvek már 1228-ban említenek egy orosz betörést a mordvák földjére, mely alkalommal GEORGIJ DAVIDOVIC muromi fejedelem „felgyújtatta vetéseiket, vagy lovaival gázoltatta le azokat, leölette háziállataikat . . .“⁴⁸ ekkor tehát földművelésüknek és állattenyésztésüknek is kellett már lennie. RUBRUQUIS a XIII. század derekán említi a moksza-mordvinokról, hogy „sok disznájuk, mézüik, viaszuk, drága prémjük és sólymuk van“.⁴⁹ BARBARO közel két évszázaddal utóbb (1436) azt mondja ugyancsak a moksákról: „ennek a népnek nagy része húsból, főként vadak húsából és halból él“.⁵⁰ HERBERSTEIN szerint „földművelők, vadak húsával és mézzel táplálkoznak“,⁵¹ míg GUAGNINO csak annyit mond, hogy „földműveléssel foglalkoznak“ és megemlíti, hogy mézben és különféle állatok értékes prémjeiben hővelkednek.⁵² WITSENnél már

körülbelül a mai állapot képét kapjuk, „jómódú emberek . . . földművelésükkel foglalkoznak“.⁵³

Az itt felsorolt adatok ellentmondanak egymásnak. Azonban tekintetbe kell vennünk, hogy azok részben egyes népeknek más-más vidéken fekvő lakóhelyeiről származnak és eszerint tényleg más gazdasági állapotra is vonatkoznak, másrészt az értesülések gyakran igen rövidke és az illető nép gazdasági életét csak néhány szóval érintik. Ilyen esetben a megfigyelők, vagy a megfigyelések közvetítői, csakis arról emlékeznek meg, ami nekik az illető nép életmódjában leginkább feltűnt.

A permiekre legfontosabbak SZENT ISTVÁN püspök életirójának adatai, tekintettel feltehető jólétesültségükre. Ezekből egy lényegében zsákmányoló életmódú népre kell következtetnünk, melynél a földművelés mellékes szerepet játszott. Ha MIECHOW leírásától eltekintünk is, HERBERSTEIN és GUAGNINO adataiból azt kell következtetnünk, hogy életmódjuk még a XVI. században sem ment át nagyobb változáson. WITSEN feljegyzései, már egy századdal utóbb, erősen változott állapotra mutatnak. A cseremiszek életmódja a reájuk vonatkozó leírások szerint a XVII. századig, legalább is lényegében, vadászatra és halászatra volt alapítva. A mordvínok jellemzése a X. századi arab geográfusoknál valószínűleg túlzott. De viszont az orosz hóditók dicsekvését sem szabad túlbecsülnünk és valószínűleg HERBERSTEIN leírásában kell egy középutat keresnünk, amiből némileg visszakövetkeztethetünk a régibb állapotokra. A nálánál száz évnél korábbi BARBARO nem említi a termelő gazdálkodást és lényegében zsákmányoló életmódú népnek jellemzi a moksa-mordvínokat RUBRUQUIS régebbi adataival szemben, melyek főként állattenyésztésükről tanuskodnak. GUAGNINONál még a prémek említéséből következtethetünk a vadászat szerepére (úgy mint RUBRUQUISNál is), míg WITSEN leírása már teljesen a termelő életmód képét adja.

A kelet-tengeri finnekről szintén vannak olyan adataink, melyek szerint életmódjuk a középkor legnagyobb részén át az előbbiekhöz hasonló lehetett. Már TACITUS említi őket *fenni* néven Germániájában. Ez a sokat vitatott leírás, úgy látszik, az összes kelet-tengeri finnekre vonatkozik, kik akkor még összefüggő területen laktak.⁵⁴ Kétségtelen, hogy ebben a leírásban sok a túlzás. TACITUS eledelükként „fűveket“ említ (*victui herba*), ezenkívül csak arról tud, hogy „férfit, nőt a vadászat táplálja“. Ebből arra kell következtetnünk, hogy a finnekre vonatkozó híreket közvetítő nép⁵⁵ őket önmagánál jóval alacsonyabb műveltségű vadásznépnek tartotta. Termelő gazdálkodásukról vagy nem is volt tudomásuk, vagy, és ez a valószínűbb, azt említésre méltónak nem találták.

A tavastok, a finn nemzetiségű karjalaiak és nylandiak, még a Kr. u. XIV. század derekán prémekben fizették a püspöki tizedet és Tavastiában a tizenöt éves fiú, miután ijjal bánni tudott („Bogaman“), adóalanynak számított.⁵⁶ Ez időben a finnek délebbre lakó része a lelkész dézsmáját rozsban fizette, felső Karjalában azonban ennek a járandóságnak lerovásánál is nagy szerepe volt még a prémeknek.⁵⁷

HACKMAN egy régészeti munkájában érdekes adatot hoz fel, melyből arra következtethetünk, hogy a tavastok életmódja a XIII. században még lényegében zsákmányolásra volt alapítva. Akkor a tavastok, kik szerinte is „nagyreszt halászatból és vadászatból táplálkoztak“, nyaranta levonultak, a folyók hosszatt, a tengerparton fekvő halászhelyeikre. Ezekért a halászhelyekért még a XIV—XV. században is pörösködtek az odatelepiült svéddekkel.⁵⁸ Ezek a nyári halászatok, állandó halászhelyeken, melyek a szárazföld belsején fekvő téli szállásoktól nagy távolságokra voltak és a nép javarészét igénybevétték, kizárják azt, hogy ott egy magasabbfokú termelő gazdálkodás fejlődhetett volna.

Az Urálon inneni finnugor nyelvű népek élelemszerzésére vonatkozó régi feljegyzésekből arra kell következtetnünk, hogy a keleti-tengeri finnek (legalább is egy részük) a XIII—XIV. századig, a mordvák és permiek körülbelül a XV—XVI., a cseremiszek talán egészen a XVII. századig főként zsákmányolással szerezték élelmüket. Ez nem zárja ki azt, hogy a termelés valamely ágát ne ismerték volna, csak hogy ennek a vadász-halász életmód mellett csak mellékes szerepe lehetett. Ez a lényegében zsákmányoló életmód ugyanaz, mint amilyennek az Urálon túli obi-ugorokét láttuk. Valószínűleg az éghajlati és talajviszonyoknak tulajdonítható, hogy az utóbbiaknál a mellékesen űzött termelés, kevés kivétellel, néhány háziállat tartására szorítkozik, míg az Urálon innenieknél igen korán hallunk némi földművelésről is.

Felfogásunk nem áll ellentétben azzal a ténnyel, hogy a finnugor nyelvű népek őstörténeti korszakaiban a termelő életmódra vonatkozó kifejezéseknek fokozatos fejlődését látjuk.⁵⁹ Azonban magában abból, hogy egy művelődési körre vonatkozó kifejezések találhatók egy nyelvben, arra még nem következtethetünk, hogy azok általánosan elterjedtek és a művelődésnek lényeges elemei lettek volna. Erre ép a finnekre vonatkozó adatok szolgálhatnak például. A keleti-tengeri finnek Tacitus korában átmentek már a balti népek műveltségi hatásán, mely igen sok földművelési és állattenyésztési szakkifejezéssel gazdagította nyelvüket és akkor már a germán érintkezések is megkezdődtek, melyek a következő századokban szakadatlanul folytatódtak. Dacára ennek, láttuk, hogy még a XIII—XIV. században is mily csekély szerepe lehetett náluk a termelő gazdálkodásnak.

Az észak- és kelet-oroszországi régészeti kutatások, sajnos, kevés olyan adatot nyújtanak, amelyeket nagyobb biztonsággal lehetne „finnugor népekkel“ összefüggésbe hoznunk. Ezekkel a magyar-ugor kor összefoglaló jellemzésénél fogunk foglalkozni. Mivel az élelmészre vonatkozó néhány adat, a többivel való összefüggéséből kiszakítva, értékelhető nem volna, azokat itt nem tárgyaljuk és csak annyit jegyzünk meg, hogy azok a finnugor nyelvű népek élelemszerzéséről fentebb kifejtett nézettel ellentétben nem állanak.

Az élelemszerzés, mint a primitív népek anyagi műveltségének egyik

elsőrendű fokmérője, szükségessé tette, hogy annak adatait minél bővebben tárgyaljuk, ezután áttérünk a magyar-ugor kor további műveltségi elemeinek ismertetésére.

¹ „Uhri in Juhra scithie”; „Juhra” vagy „Jugria” alatt a XVI. században az obi-ugorok területének tekintélyes részét „Juhri” vagy „uhri” alatt a vogulokat és obi-osztjákokat kell értenünk, l. A. C. LEHRBERG, Untersuchungen, S. Petersburg, 1816, 4, 6; SETÄLÄ, SUS. Aik. XVII, 4, 43–44; vö. K. F. KARJALAINEN, FUF. Anz. VI, 31. — ² M. MIECHOW, Tractatus de duabus Sarmatiis, Augusta Vind. 1517, lib. 1, tract. 2, cap. 5; vö. A. GUAGNINI, Sarmatiae europaeae descr. Spirae, 1581, 85b, „Obdoria regio”. — ³ N. WITSEN, Noord en Oost Tartaryen, ³ II, Amsterdam, 1785. 734, 886. — ⁴ P. S. PALLAS, Reise durch verschiedene Provinzen des Russ. Reichs, II, S. Petersburg, 1773–1776. 257–58. — ⁵ I. G. GEORGI, Russland, Leipzig, 1783, 66. — ⁶ HUNFALVY P., A vogul föld és nép, Pest, 1864. 96–97. — ⁷ M. A. CASTREN, Ethnologische Vorlesungen, S. Petersburg, 1857. 129. — ⁸ A. AHLQVIST, Unter Wogulen und Ostjaken, Acta Soc. Scien. Fennicae XIV, 161. — ⁹ Acta Soc. Scien. Fenn. XIV, 155–56; 164–165. — ¹⁰ Acta Soc. Scien. Fenn. XIV, 165. — ¹¹ Acta Soc. Scien. Fenn. XIV, 170. — ¹² WITSEN, Noord en Oost, ³ I, 318; II, 631, 818, 883, 886. — ¹³ Noord en Oost, ³ II, 631, 818, 632. — ¹⁴ Noord en Oost, ³ II, 632, 633, 638, 757. — ¹⁵ Noord en Oost, ³ II, 631, 757, 635, 638. — ¹⁶ Noord en Oost, ³ II, 635, 638, 632. — ¹⁷ Noord en Oost, ³ II, 634, 631, 640. — ¹⁸ Noord en Oost, ³ II, 631; ugyanilyen méhészkedés a cseremiszeknél, l. I. N. SMIRNOV, Les populations finnoises des bass. d. l. Volga et d. l. Kama, trad. P. BOYER, I. Paris, 1898. 100–101. — ¹⁹ Noord en Oost, ³ II, 630, 636, 638. — ²⁰ Noord en Oost, ³ II, 635, 631. — ²¹ I. B. MÖLLER, Das Leben u. die Wohnh. der Ostjaken, (Das veränderte Russland) Frankfurt, 1721. 189–192. — ²² PALLAS, Reise d. versch. Prov. III, 42, 46. — ²³ GEORGI, Russland, 73, 74. — ²⁴ CASTREN, Ethn. Vorl. 120, 123. — ²⁵ S. PATKANOV, Die Irtisch-Ostjaken, I, S. Petersburg, 1897 (II. 1909) 25–27, 31, 32. — ²⁶ PATKANOV a XIV, XVI. századból, sőt még ennél is korábbi időből származtatja az osztj. hősénekeket (Irt.-Ostj. II, 05; vö. MUNKÁCSI, Ethn. V, 353–54). Ezzel szemben KARJALAINEN szerint (Anz. d. FUF. V, 14–16) legnagyobbbrészt nem adják régibb viszonyok képét, mint a tatár befolyás koráét. Sok vonásuk igen közeli keletű. — ²⁷ MUNKÁCSI B., Vogul Népkölt. Gyűjt. I, kiegészítő füzet 0312; II, 2. füzet, 0108. — ²⁸ PATKANOV, Irt.-Ostj. II, 116; PÁPAY I. Osztják Népköltési Gyűjt. 14, 116; MUNKÁCSI, VNépkGy. II, 57; II, 3. füzet 0534–35. — ²⁹ MUNKÁCSI, VNépkGy. I, kieg. f. 0259–60; II, 2. f. 0493. — ³⁰ MUNKÁCSI, VNépkGy. I. kieg. f. 0355–59; uo. GONDATTI szerint még csónak, hótalp, szán és ház. — ³¹ MUNKÁCSI, VNépkGy. I, 87, 132; II, 365; III, 77; A. BYHAN szerint (Die Polarvölker, Wissenschaft u. Bildung, 1909. 62) az észak-ázsiai népek, egyebek közt, a flizfa zsenge ágait is eszik. — ³² PATKANOV, Irt.-Ostj. II, 017; MUNKÁCSI, VNépkGy. II, 2. f. 0433–34, 0292; Ethn. V, 359; VNépkGy. II, 2. f. 0316; II, 3. f. 0621. — ³³ VNépkGy. II, 2. f. 065, 066. — ³⁴ VNépkGy. II, 2. f. 0316; II, 3. f. 0621; I. kieg. f. 0312. — ³⁵ VNépkGy. I, 9–10, 48; PATKANOV, Irt.-Ostj. II, 017. — ³⁶ MUNKÁCSI, VNépkGy. II, 416–17; III, 126. — ³⁷ Az obi-ugor népköltésben nem láthatjuk alapját MUNKÁCSI régebbi véleményének, hogy a régi ugorok „lovás-nép” nek volnának nevezhetők (Ethn. V, 166; Ethn. XVI, 70) és abban, hogy egy medvénekben a „Világügyelő férfiú” lóháton üldözi a medvét, nem lehet a HERODOTOS-nál említett Iupza nép lovasvadászátat felismerni, mert a ló itt is csak mint az istenség rendes attribútuma szerepel (VNépkGy. II, 2. f. 065–66). — ³⁸ PATKANOV, Irt.-Ostj. II, 019. Kenyeret a hősénekek sehol sem emlitenek, de többször előfordul a tant szó, mely ma „gabonát, árpát” jelent; ez, szerinte, kereskedés útján jutott hozzájuk. — ³⁹ TROCSÁNYI Z. (HAMÁLAJ-NEN A.: Epifanij Vilas tiedot Pyhästä Tapanista ja Syrjäneistä ismertetése) Ethn. XXIII, 244. — ⁴⁰ MIECHOW, Tract. d. duab. Sarm., lib. 1, tract. 2, cap. 5; „corela”, vö. I. A. SJÖGREN, Gesammelte Schriften, I, S.-Petersburg, 1861, 390. — ⁴¹ S. HERBERSTEIN, Rerum Moscoviticarum commentarii,

Basileae, 1551. 89. — ⁴² A. GUAGNINI, Sarm. eur. 84b. — ⁴³ WITSEN, Noord en Oost Tart.² II. 816. — ⁴⁴ HERBERSTEIN, Rer. mosc. com. 90. — ⁴⁵ GUAGNINI, Sarm. eur. 86b, 87a. — ⁴⁶ WITSEN, Noord en Oost Tart.³ II, 619—20, 620, 623. — ⁴⁷ W. TOMASCHKE, Kritik d. ältesten Nachrichten II (Sitzungsber. d. Akad. d. Wiss. Wien, Phil.-Hist. Classe CXVII), 14. — ⁴⁸ SMIRNOV, Pop. finnoises, I, 274. — ⁴⁹ G. RUBRUQUIS, Itinerarium (Recueil de voyages et de Mémoires IV, 252). — ⁵⁰ J. BARBARO, Viaggio alla Tana (G. B. RAMUSIO, Navigazioni e viaggi, II, Venetia, 1606. 98). — ⁵¹ HERBERSTEIN, Rer. mosc. com. 67. — ⁵² GUAGNINI, Sarm. eur. 87a. — ⁵³ WITSEN, Noord en Oost Tart.³ II, 623. — ⁵⁴ TACITUS, Germania 46; LEHRBERG szerint (Untersuchungen, 200. kk. II.) fenni alatt lappokat kell értenünk; A. HACKMAN szerint (Ältre Eisenzeit, I, Helsingfors, 1905. 339) szintén. de elismeri, hogy a fenni lakóhelyeire vonatkozó adatok a finnek Tacitus-korabeli geogr. elhelyezkedésével összevágának; SETALA, Maailmanhist. II. (I. Ethn. XXVII, 202) ua.: ezzel szemben: K. B. WIKLUND, Urlappische Lautlehre (SUS. Toim. XI) 21; SZINNYEI, NyH.⁶ 8; Fugr. sprw. 16; l. még K. MÜLLENHOFF, Deutsche Altertumskunde II,² Berlin, 1906. 52; CASTRÉN, Ethn. Vorl. 142. — ⁵⁵ MÜLLENHOFF i. m. II,² 39 szerint germánok. — ⁵⁶ H. G. PORTHAN, Opera selecta, I, (I—V. Helsingfors, 1859—1873) 164—67, 189—90; IV, 266; I, 185; IV, 266, 268^a) jegyz. — ⁵⁷ PORTHAN, i. m. I, 267, ⁹⁸) jegyz. — ⁵⁸ HACKMAN, Ält. Eisenz. I, 308—10. — ⁵⁹ SETALA, Maailmanhist. II (Ethn. XXVII, 195—196, 199, 201); SUS Aik. XVII, 4, 13—15, 32.

6. A lakásra vonatkozólag kevés olyan szavunk van, mely ebből a korból származnék, de ház, fél (ajtó-fél, kapu-fél) és küszöb szavaink alapján annyi feltehető, hogy a hajlék bejárásának valamilyen állandóbb szerkezete és így valószínűleg az egész épületnek is tartósabb jellege volt. Berendezésére csak az ágy szót ismerjük. Finnugor megfelelőinek jelentése ágy, alom, fekvőhely.

7. SIRELIUS a finn és obi-ugor népek kezdetleges épületeiről írt tanulmányában bőven foglalkozik az obi-ugorok lakásaival.¹ Ezeknek alapformája egy kúpalakú sátor, mely viszont egy még kezdetlegesebb szélfogóra vezethető vissza.² Ennek a kúpalakú sátornak váza földre állított és az épület csúcsában összefutó póznából áll és ezt különféle fedőanyaggal úgy borítják, hogy a sátor csúcsa fedetlen maradjon. Az így támadt tetőnyíláson megy ki a sátor közepén levő tűzhely füstje és ez szolgáltatja a világosságot is.³ A sátor egyik oldalán ajtónyílást hagynak. Az ajtót vagy a fedőanyagnak egy félrehajtható része képezi, vagy annak egy külön erre a célra alkalmazott darabja; ma már gyakran deszkajtót használnak.⁴ Fedőanyaguk nyirfahéj, állatbőrök, fenyőgallyak, vagy mohák.⁵ Ez a sátor nem tekinthető állandó lakóhelynek. Ezt főként halászó- és vadászóhelyeiken használják és téli lakásul csak a rénlegeltető nomádoknál szolgál.⁶ Tekintettel elterjedtségére, úgy általában, valamint különösen a finnugor népeknél, SIRELIUS szerint kétségtelenül lakásul szolgált már a finnugor őskorban.⁷

Az obi-ugorok téli lakóhelye egy hasonló alakú sátorkunyhó, melynek faszerkezete valamivel erősebb és amely kívülről földdel van borítva. Ez az előbbtől főként abban különbözik, hogy belsejének földjét veremszerűen kimélyítik.⁸ Különbben lényegében az előbbi típusnak folytatása és ennek

csúcsán is megmaradt a jellegzetes tetőnyílás. Ezt az aránylag újabbkeletű kéményes kályhák tették csak fölöslegessé, azok alkalmazása óta fedik be a kunyhók csúcsát és alkalmaznak rá ablakokat.⁹ Az ajtó a jelenkori kunyhókon rendszeren deszkából áll.¹⁰ Ezek a vermes kunyhók az obi-ugoroknál korábban mindenütt el voltak terjedve (kivéve a legészakibb rész-szarvastenyésztő osztjakokat), de ma már sokhelyütt eltűntek.¹¹ SIRELIUS nem tartja valószínűnek, hogy a vermes kunyhó már a finnugor őskorra lenne visszavihető. Szerinte ez a típus csak megtelepült, vagy legalább féligtelepült életmódnál fejlődhetett ki; azonban utóbb ez lett a finnugor népeknek „majdnem kizárólagos téli lakása”.¹² Ő a megtelepülést a földművelés ismeretével kapcsolatban tartja csak feltehetőnek, de ezzel szemben ő maga mutat rá arra, hogy az obi-ugoroknak, bár főként vadászattal és halászáttal szerzik élelmüket, állandó téli lakásaik vannak, tehát náluk is kialakult a féligtelepült életmódnak egy formája.¹³

A kúpalakú sátor bűtorzata az obi-ugorok északi területén egy, a sátor hátulsó falához alkalmazott asztal, vagy inkább polc. Ágyul és ülőhelyül a földre terített bőrök vagy gyékények szolgálnak.¹⁴ A vermes kunyhók belsejének földjét többnyire úgy szokták kimélyíteni, hogy a fal hosszában földsávot hagynak meg fekvőpadnak. Ahol a ház egész területét kiássák, ott ugyanúgy a földön hálnak, mint a sátorban.¹⁵

SIRELIUS tanulmánya, melynek alapján az obi-ugorok épületeit a megelőző sorokban jellemeztük, feleslegessé teszi, hogy ezekről az épületekről még más leírásokat is közöljünk. Megemlítendő azonban, hogy MIECHOW tud már arról, hogy a jugraiak „elföldelt vermekben” laknak.¹⁶ WITSEN és J. B. MÜLLER feljegyzései a mai állapotokat tüntetik fel.¹⁷

Az obi-ugorok vallásos jellegű népköltése *Numi-Täram* atya lakóhelyét, különféle diszító jelzőktől eltekintve, többnyire a vermeskunyhó régi állapotának megfelelően írja le. Rendes jelzői „ajtós ház”, „tetőnyílásos ház”. Egyes költeményekben már a mai kunyhók és házak mintájára alakítja a nép képzelete a főistenség lakását és ablakos házat is említ.¹⁸

Fent kifejezett véleményünk szerint *fél* és *küszöb* szavaink alapján egy állandóbb jellegű épületet lehetne feltételeznünk. Mivel pedig láttuk, hogy a fejlettebb típusú téli kunyhók használata vadásznépnél is kifejlődhetnek, nem tekinthető az sem kizártnak, hogy már a magyar-ugor korban ismeretes lett volna valamilyen, a beföldelt vermeskunyhóhoz hasonló épület.

¹ U. T. SIRELIUS, Über die primit. Wohnungen d. finn. u. ob-ugr. Völker (FUF. VI, 74—104, 121—154; VII, 55—128). — ² FUF. VI, 96. — ³ FUF. VI, 78, 102. — ⁴ FUF. VI, 77, 78; VII, 86—88. — ⁵ FUF. VI, 96; VII, 81—85. — ⁶ FUF. VI, 77—84. — ⁷ FUF. VII, 81. — ⁸ FUF. VI, 84—87, 97—103. — ⁹ FUF. VI, 102—103. — ¹⁰ FUF. VI, 85. — ¹¹ FUF. VI, 87. — ¹² FUF. VII, 127. — ¹³ FUF. VI, 97—98. — ¹⁴ FUF. VI, 78—79; VII, 88. — ¹⁵ FUF. VI, 85, 103; VII, 104. — ¹⁶ MIECHOW, Tract. d. duab. Sarm., lib. 1, tract. 2, cap. 5. — ¹⁷ WITSEN, Noord en Oost Tart.³ II, 632, 635, 636, 734, 757, 816, 886; J. B. MÜLLER, D. Leben u. d. Gewohn. d. Ostj. 190, 191. — ¹⁸ MUNKÁCSI VNépkGy. I, 35; III, 38, 68, 109; I. kieg. f. 0309—10; az osztják énekekben előforduló tágas lakások és gyülekezőhelyekre nézve I. KARJALAINEN, Anz. d. FUF. VI, 15—16.

8. Ruházkodásról tanuskodik *mez-telen* szavunk, mely a vogul *mäsi* 'öltözik' szóval függ össze. A ruha-*ujj* már ismeretes volt ebben a korban.¹ A népnyelvben ma különféle ruharészeket jelölő *kebel* eredetileg, mint a vogul nyelv megfelelő szava, talán 'ruha elejének alját, szélét, szárnyát' jelentette.² Hozzávéve még *öv* szavunkat egy újjas, övezett, ennél fogva legalább is derékon alul érő ruhadarabról alkothatunk hozzávetőleges képet. A ruházkodás fogalomköréhez tartoznak *varr* és *fon* szavaink. *Sző* eredetileg szintén fonásra vonatkozott és belőle a szövés ismeretére nem következtethetünk.³ A *szősz*⁴ szó alapján feltehető, hogy állati *in*-akon kívül, már valamely növény rostjait is felhasználták fonalkészítésre.

¹ SETALA, SUS. Aik. XXX, 6, 81; WICHMANN, SUS. Aik. XXX, 6, 3. —

² OklSz. 465; MTsz. I, 1075; *szür-kebel* II, 623. — ³ Arra nézve, hogy a fonás hogyan fejlődik át szövéssé és a fonás műkifejezései hogyan mennek át a szövésre, l. V. HEHN, Kulturpflanzen u. Haustiere⁸ Berlin, 1911. 15, 575. — ⁴ H. PAASONEN, SUS. Aik. XXX, 22, 6.

9. MIECHOW szerint a jugruiak „bőrökbe öltöznek, melyeket különféle állatok prémjeiből varrnak össze”.¹ Az osztjákok WITSEN és MÜLLER adatai szerint a XVII. század végén és a XVIII. század elején főként bőrt használtak öltözékeik készítésére; mégpedig hal- és madárbőrt is.² WITSEN már az orosz ruhák terjedését is említi.³ Mindketten szólnak a csalán- és kenderszövés ismeretéről.⁴ A vogulok ruházkodásáról a legrégibb adatot PALLASnál találjuk, aki szerint „öltözéküket teljesen az oroszoktól szerzik be”.⁵ Ez mindenesetre akkor is csak a vogulság egy részére vonatkozhatott. REGULY szerint az északi Szoszva vidékén „állatok bőrével ruházkodnak”.⁶ Ugyanezt mondja AHLQVIST is, de megjegyzi, hogy nyáron orosz parasztszövetbe öltöznek, a déli vogulok pedig már egészen oroszosan járnak.⁷ Hasonlóan jellemzi az osztjákok öltözkékét SOMMER.⁸

AHLQVIST megemlíti, hogy varráshoz rénszarvasinakat és csalánszálakat használnak a vogul asszonyok.⁹ Az inakból való fonalkészítést MUNKÁCSI és SIRELIUS írják le.¹⁰ Ugyanesak SIRELIUS foglalkozik bővebben a fonónövények feldolgozásával az obi-ugoroknál. Náluk a kender aránylag ritkább és azt főként hálókötésre használják, míg csalánból vásznat szőnek. SIRELIUS mind ethnográfiai, mind nyelvi okokból valószínűnek tartja, hogy a szövés ismerete nem tartozik az obi-ugorok eredeti műveltségéhez és hogy azt más néptől, valószínűleg a tatároktól, tanulták.¹¹

Az obi-ugor hősénekekben már posztó, selyem és bársony is szerepel,¹² így tehát több olyan elem, mely ősi állapotukra nem vonatkozhat. Azonban a 'föld vízből való előbuktatásának mondájában' *Numi-Türəm* így rendelkezik 'az ember korabeli világ' ruházkodásáról: „erdei vadat fognak ölteni, ha lábas jószágot ölnek, lenyúzzák bőrét...” és ebből készítenek ruhát maguknak.¹³

¹ MIECHOW, Tract. d. duab. Sarm., lib. 1, tract. 2, cap. 5. — ² WITSEN, Noord en Oost Tart.³ II, 630, 631. 634—35, 636, 818, 883; MÜLLER, D. Leben

u. d. Gewohn. d. Ostj. 192. — ³ WITSEN, Noord en Oost Tart.³ II, 631. — ⁴ WITSEN, Noord en Oost Tart.³ II, 630, 631; MÜLLER, D. Leben u. d. Gewohn. d. Ostj. 192. — ⁵ PALLAS, Reise d. versch. Prov. II, 258. — ⁶ HUNFALVY, A vogul föld és nép, 96—97. — ⁷ AHLQVIST, Acta Soc. Scien. Fennicae XIV, 169. — ⁸ S. SOMMIER, Unestate in Siberia, Firenze, 1885. 208—210. — ⁹ AHLQVIST, Acta Soc. Scien. Fenn. XIV, 171. — ¹⁰ U. T. SIRELIUS, Die Handarbeiten der Ostjaken und Wogulen, I (SUS. Aik. XXII, 1), 18—20; MUNKÁCSI, VNépk.Gy. IV, 419; vö. SOMMIER, Un estate in S. 424. — ¹¹ SIRELIUS, SUS. Aik. XXII, 1, 20—27, 34—35. — ¹² MUNKÁCSI, Ethn. V, 357; KARJALAINEN, Anz. d. FUF. VI, 15. — ¹³ MUNKÁCSI, VNépk.Gy. I, 152.

10. Eszközökre és munkákra az élelemszerzésről szóló részben említett halász- és vadászeszközökön és a ruhakészítéssel összefüggő munkákon kívül még következő szavaink származnak a magyar-ugor korból:

Fazék szavunkról kétesnek tarthatjuk, hogy eredetileg cserépedényre vonatkozott volna és hogy ezen szó alapján cserépedények készítésére lehetne következtetni. Finnugor, egymástól igen különböző edényeket jelentő megfelelői között az „üst, bogrács“ jelentés a leggyakoribb.¹

Főtt ételeket készítettek, erről *főz* és *kozmás* szavaink tanuskodnak, valamint a *lé*, melynek finnugor megfelelői „levest“ jelentenek. Ezenkívül egy *sör*-féle erjesztett ital készítését is ismerték.²

Köcsög szavunkról feltehető, hogy eredeti jelentése „vízmerőedény, csésze“ lehetett.³

Főként famunkánál jöhetnek számba a következő eszközök és foglalkozások: *szalu*, balta (vagy fejsze), melynek éle a nyél vonalát keresztező irányban áll;⁴ *szeg* eredetileg „ék“, esetleg „faszeg“, *ró* (he-ró, fel-ró) és talán *fűr*.⁵

Fén és *köszörül* szerszámok élesítésével, esetleg készítésével (pl. kő- és csontanyagból) függ össze. A ruháznál már említett *fon* (sző) és *szösz*, valamint a *köt* és *szulag* is többféle munkával összefüggésben szerepelhetett, így a hálókötésnél és az eszközök egyes részeinek összeillesztésénél. Az *ár*-t szintén igen különböző célokra használhatták.⁶ Munkákra az említettekén kívül még következő szavaink jöhetnek számba: *mos*, *fúcsur*, *nyúz*, *nyű*⁷ (tép, tövestül kitép), *vág*, *szel*, *írt* (osztják és permi megfelelőinek jelentése „nyír, borotvál, vág, metsz“), *szúr*, *nyújt* és *tapaszt*. Ezekből különösebben meghatározható munkakörre következtetni nem lehet.

¹ SETÄLÄ (SUS. Aik. XXX, 75), „samO. peda, pätä irdener Topf . . . alte samojedisch-finnisch-ugrisch-indoeuropäische Erbschaft . . . (vgl. rom. pot usw.). Das hohe Alter des irdenen Topfes wird jedenfalls durch dieses Wort bewiesen“. Valószínűbb, hogy a cserépedények terjedésével, ahol azok használata általánossá vált, a szó is erre az általános „edényanyagra“ specializálódott. — A finnugor megfelelő szókra l. SETÄLÄ, NyK. XXVI, 404; MUNKÁCSI, ÁKE. I, 259. — ² SETÄLÄ, SUS. Aik. XXX, 79. — ³ SZINNYEI, Magy. Ered.² 58; MUNKÁCSI, ÁKE. I, 251. — ⁴ FRECSKAY, Mest. Szót. 16. — ⁵ SETÄLÄ, SUS. Aik. XXX, 85, kérdőjellel. — ⁶ Vö. SIRELIUS, SUS. Aik. XXII, 1, 61. — ⁷ SETÄLÄ (SUS. Aik. XXX, 75) a magyar *nyű* szót egy „kopaszt“ jelentésű szamojéd szóval egyeztetni és az étkezésre használt madarak kopasztásával hozza összefüggésbe.

11. Az obi-ugorok házi felszerelését általában igen kezdetlegesnek jellemzik a régebbi leírások. Az osztjákoké WITSEN szerint (a vadász- és

halászeszközközlön kívül) egy vagy két üstből, fából kivájt vagy fahéjból összevarrt edényekből és egy baltából áll.¹ MÜLLER szerint balta is csak némelyiknél található.² AHLQVIST a vogulokról mondja, hogy nincs sokféle házieszközük és mint ilyet csak egy nagy kést, tűzszerszámot és különböző edényeket sorol fel.³ Részben talán a korábbi megfigyelések hiányosságának, de részben újabb műveltségi hatásoknak is tulajdonítható, hogy SIRELIUS már jóval többféle szerszámot említ az obi-ugorok kézimunkáiról szóló tanulmányában.⁴

A magyar *fazék*-nak megfelelő vogul *pot*, *put*, osztják *put* ma főként üstöt jelent. Azonban valószínű, hogy ennek a szónak eredetileg sokkal általánosabb jelentése lehetett, mert például egy olyan kezdetleges edényt, mint az obi-ugorok enyvfőzőjét, mely csak egy összehajtott nyírhéjdarabból áll, szintén ezzel a szóval (ill. ennek összetételével) nevezik meg.⁵ Az obi-ugorok korunkig készítenek nyírhéjből különböző célokra szolgáló edényeket vagy dobozokat. WITSEN korában, bár ő már üstöket is említ az osztjakok házi felszerelési tárgyai között, a fából kivájt vagy nyírhéjből készült edényekben parázzon (nem lángoló tűzön) még ételeket is főztek.⁶

Ha még hozzávesszük, hogy a keleti-tengeri finneknél a Kalevala tanúsága szerint valamikor faedényekben (vályukban) adták asztalra az ételt,⁷ arra gondolhatnánk, hogy a finnugornyelvű népeknél a cserépedény és a fazekasság ismerete csak igen későn terjedt el. Másrészről azonban vannak olyan adatok is, melyek szerint az obi-ugorok régebben ismerték volna a cserépedények készítését.⁸ Megerősítik ezt a feltevést a régészeti leletek, melyekről lejjebb fogunk beszámolni.

Bár a nyershúsevés szokása a voguloknál korunkig sem tartozott a kivételes dolgok közé, a főzés kétségtelenül ismeretes volt már az uráli korban.⁹ Általánosan elterjedt ismeretere jellemző az is, hogy az obi-ugoroknál a legkisebb időegység neve *put*, vagyis az az idő, mely egy üst tartalmának megfőzésére szükséges.¹⁰

A sörré és annak az obi-ugoroknál való régi elterjedésére vonatkozó adatok bizonytalanok; egy osztják ének „h a h o s s z á d ú, abroncsos szádu nyírhéjkosarakat” említ; e kifejezés alatt valószínűleg sörrrel telt nyírhéj-edényeket kell értenünk.¹¹

A vízmerőedény olyan népeknél, melyek vízszükségletüket a folyók és patakokból szerzik be, fontos szerepet játszik. Az obi-ugoroké kanálszerű, összehajtogatott nyírhéjdarabból áll, melyre nyélnek pálcát erősítenek.¹²

SIRELIUS szerint a szalu az osztjakoknál és voguloknál kizárólag vajúszerszám és leginkább faedények, vagy fatörzsből vájt hajók készítésére szolgál. Náluk ennek kétféle típusa van elterjedve. Az egyik, a mi szalunkhoz hasonlóan, nyéllukas balta, melynek éle a nyél vonalát keresztező irányban áll; a mienktől abban különbözik, hogy éle nem lapos, hanem ívben hajlított. A másik szalutípus tulajdonképpen véső, melynek az éllel ellenkező vége csőben, vagy köpűben végződik, ennek

éle szintén hajlott, mint az előbbi szalué.¹³ A nyéllukas balta vagy szalu nyélluka derékszögben metszi a balta hossztengelyét és így egyenes nyéllal már csapvavágásra alkalmas szerszámmá válik: míg a vésőalakú szalu köpije az élre merőlegesen áll és egyenes nyéllal csak meghosszabbított véső lenne belőle. Ezért a hozzávaló nyélnek végén egy térdalakú (körülbelül derékszöget képező) nyulványa van, mely a szalu csövébe, vagy köpijébe szolgál.¹⁴ Ez a vésőalakú szalu nem más, mint a bronzkor és a korai vaskorszak köpiusbaltájának módosult változata. Lényegesebb különbség a kettő között csak az, hogy a köpiusbalta éle lapos, az obi-ugor vésőalakú szalué pedig hajtott. Az őskori köpiusbalta szintén térdalakú nyulvánnyal ellátott nyélre volt szerelve, mint az obi-ugor vésőalakú szalu.¹⁵ Erre a nyélre a köpiusbalta tetszés szerint szerelhető fel, ha úgy alkalmazzák, hogy élének iránya a nyél vonalával essék össze, úgy baltának, ha azonban keresztbezi az él ezt a vonalat, úgy-szalunak kellene a mai szóhasználat szerint mondanunk. Tehát a köpiusbalta egyesíti önmagában a két szerszám sajátosságait. Joggal feltehető, hogy az obi-ugor szalu élének meghajtása későbbi fejlemény; eredetije mindenestre csak laposélű köpiusbalta lehetett.

Mint láttuk, a szalu az obi-ugoroknál, mint nálunk is, ma különleges szerszám. Azonban eredeti alakjában általános favágó és faragó (csapvavágó) szerszáma lehetett az ugor kornak. Megerősíti ezt a feltevést egy-résről az, hogy a köpiusbaltának egy változata korunkig használatban maradt az obi-ugoroknál.¹⁶ másrésről, hogy a magyar *szalu* szónak megfelelő finn *salva-* általában 'vágást, ácsolást' (sőt 'herélést' is) jelent.

Az ék (vogul neve megfelel a m. *szeg*-nek) igen fontos szerszáma az obi-ugoroknak. SIRELIUS szerint gyantás fenyőfából, vagy rénszarvas agancsából készül és fatörzseknek gerendákká való feldolgozására, valamint a cége és varsa készítéséhez szükséges pálcák hasogatására szolgál.¹⁷

A ruházkodásnál már említettem az idegfonal készítésére vonatkozó adatokat. WITSEN szerint az osztjákoknak ideg- és csalánfonalból készült hálók voltak.¹⁸ SIRELIUS leírja a növényi anyagokból való fonál előállítását. Erre a célra egy bokorfájának rostjait, háncest, cirbolyafenyőgyökeret és csalánt használnak. Ezek a fonalak főként vadász- és halászeszközök készítésére szolgálnak.¹⁹

„A föld vízből való előbuktatása“ regéjében „a hálóvarsával halászó ember: a hegyen egy fűszár terem, azt kitépi, hóját lehántja, fonalat készít, hálóvarsát fon belőle...“ „A gyalommal halászó ember háncest nyúz, kötelet fon, a sok fonalat egybefűzi, beleveti a vízbe, vízi halat húz fel...“²⁰

¹ WITSEN, Noord en Oost Tart.² II, 632, 635, 757. — ² MÜLLER, D. Leben u. d. Gewohn. d. Ostj. 190. — ³ AHLQVIST, Acta Soc. Scien. Fenn. XIV, 168. — ⁴ SIRELIUS, SUS. Aik. XXII, — ⁵ SUS. Aik. XXII, 1, 52, 70. — ⁶ WITSEN, Noord en Oost Tart.² II, 635. — ⁷ AHLQVIST, Kulturw. d. Westfinn. Spr. 139. — ⁸ BYHAN, Die Polarvölker, 69. — ⁹ MUNKÁCSI, VNépkGy. II, 2. füzet. 0227—28; SETÄLA, Maailmanhist. II (Ethn. XXVII, 193). — ¹⁰ AHLQVIST, Kulturw.

der obisch-ugr. Spr. (SUS. Aik. VIII, 3—4). — ¹¹ PATKANOV, Irt.-Ost. II, 42; MUNKÁCSI, VNépkGy. II, 3. füzet, 0591, 0616; 1. még a sörre no. 0736—38. — ¹² SOMMIER, Un estate in Siberia, 351; AHLQVIST, Acta Soc. Scien. Fenn. XIV, 300; MÜLLER, D. Leben u. d. Gewohn. d. Ostj. 190. — ¹³ SIRELIUS, SUS. Aik. XXII, 1, 57—58. — ¹⁴ SUS. Aik. XXII, 1, 58. — ¹⁵ HILLEBRAND—BELLA, Az őskor embere és kultúrája, Budapest, 1921. 193; HOERNES, Nat. u. Urgesch. II, 177, 192—95. — ¹⁶ Látszólag ellentmond feltevésennek, hogy, bár néhány osztj. nyelvjárásban szalu (Hohlbeil) általában: *suyl, snul*, de ahol a két típust megkülönböztetik, ott nyéllukas szalu (Hohlbeil mit Loch): *suylot*; *söxot*, míg köpös sz. (Hohlb. mit Röhre) *notlestä-vax*; *vanxop*. Tehát itt a későbbi típusra ment át a szalu eredeti neve, míg az eredeti típust más névvel jelölték. Ez úgy történhetett, hogy eleinte az újabb alakot is az általános névvel jelölték, később szükségesnek látták a megkülönböztetést és a régebbi kapott új nevet. SUS. Aik. XXII, 1, 73. — ¹⁷ SIRELIUS, SUS. Aik. XXII, 1, 55. — ¹⁸ WITSEN, Noord en Oost Tart.³ II, 631. — ¹⁹ SIRELIUS, SUS. Aik. XXII, 1, 44—49. — ²⁰ MUNKÁCSI, VNépkGy. I, 153—54; I. kieg. füzet 0358—59.

12. A fémneveknek majdnem teljes sora: *vas*, *ezüst*, *arany*, *ón*, *ólom*, a magyar-ugor korból származik. Figyelemreméltó, hogy e szavak finnugor megfelelőinek, még pedig a legközelebbi nyelvrokon obi-ugor csoporton belül is, mennyire ingadozó a jelentése. Így a *vas* megfelelői az osztjakban *vasat*, *érecet*, a vogulban,¹ finnben és lappban *rezet*, a cseremiszen *érecet*, a mordvinban *drótot* jelentenek. *Ezüst*, talán (a *vas*-sal közös származású *üst* szóval képzett) elhomályosult összetétel; a permi nyelvekben két-két, valószínűleg párhuzamos hang- és jelentésváltozással képzett alakját ismerjük *ezüst*, illetőleg *ón*, *ólom* jelentéssel.² Az *arany* megfelelője a zürjénben, cseremiszen, mordvinban és votjakban *aranyat*, a vogulban azonban *rezet* jelent. Az *ón*-é az osztjakban és cseremiszen *ón*, *ólm*, míg a vogulban *ezüst*, *arany*, *pénz*. *Ólom*nak csak a vogulban van megfelelője és az ott is *ólmot* jelent.

Ez az ingadozó terminológia kétséggé teszi azt, hogy a magyar-ugor kor fémneveiből a fémek behatóbb ismeretére, esetleg feldolgozására, messzebbmenő következtetéseket lehetne levonni.

¹ A vog., osztj. szavakra l. SETÄLÄ SUS. Aik. XXX, 5, 87. — ² MUNKÁCSI (AKE. I, 245): osztj. kölcsönző; WICHMANN (SUS. Aik. XVI, 3, 5—6): permi kölcsönzés az osztjában.

13. JULIUS POMONIUS SABINUS a XV. században hallotta Olaszországban járt oroszoktól, hogy az északi tenger partjától nem messze lakó *ugari*, vagy *ugri* népnek nincsenek fémek. Ez az adat nyilván a jugraiakra vonatkozik.¹ Azok a XVII—XVIII. századi írók, kiknek adatait feljebb többször idéztem, az obi-ugorokról sehol sem említik, hogy a fémek megmunkálásához értenének. Azonban található náluk (még a XIX. századi utazók feljegyzéseiben is) egy stereotíp adat, mely ennek ellenkezőjéről tanuskodik. Ez azon jelenet leírása, mikor a vogulok és osztjakok bocsánatot kérnek az elejtett medvétől és az állaf haragját a fegyverek készítőire akarják áthárítani. Az osztjakok WITSEN szerint azt kiabálják a medvének „azokra légy dühös, kik a vasat a nyílra készítették”. Hogy a készítők alatt kiket kell értenünk, azt a WITSENnel egykorú YsBRAND és

kísérője. BRAND leírásából tűnik ki: „Ki vette el az életedet? Az oroszok.” „Ki vágta le a fejedet? Az oroszok baltái.” „Ki nyúzta le a bőröd? Az oroszok kései.” Ugyanígy ír NOVICZKIJ és I. B. MÜLLER.² PATKANOV adata szerint az osztjákok ezt a XIX. században úgy módosították, hogy az orosz készítette a puskát és őt ezzel egész véletlenül ölték meg.³

A vogulokról STRAHLENBERG említi, hogy az oroszokra hárítják a felelősséget, mert a nyilakat, melyekkel a medvét megölték, azok készítették. Ugyancsak ő említi az osztjákokról, hogy „bálványaik vannak, melyek ércből igen művészi módon öntve. Az osztjákok azt mondják, hogy ők ezeket az ázsiai szkytháktól vagy csüdoktól, kik itt előttük laktak, örökölték”. Szerinte „ez bizonyára így is lesz, mert ezek az ostoba és együgyű népek . . . ilyesmit készíteni nyilván sohasem is tudnának, ami azzal is megerősíthető, hogy más isteneik durva faragott tuskók és kövekből állanak . . .”⁴

Az újabbkori írók közül AHLQVIST azt írja a vogulokról, hogy „közöttük kovács nincsen” és „puskáikat nagy távolságokra orosz kovácsokhoz viszik javíttatni”.⁵ MUNKÁCSI szerint az egész vogul területen „nincs még egy kovács sem”⁶ és PATKANOV szerint „a kovácsmesterséget, ha ugyan ezen a vidéken valaha űzték is . . . régen elfeledték”.⁷ Ezekkel szemben SIRELIUS azt mondja, hogy az osztjákok és vogulok között vannak hivatásos kovácsok is; bár utazásai alatt, melyek az osztják és vogul terület tekintélyes részére kiterjedtek, egyetlen eggyel sem találkozott. Ezenkívül vannak közöttük egyes emberek, kik saját házi szükségletükre tudnak kovácsmunkákat előállítani. Az ércöntés náluk ólom és ón öntésére szorítkozik és ezt a legkezdetlegesebb faformák felhasználásával űzik. Szerinte a kovácsmesterség az utóbbi időben észrevehetően visszafejlődött.⁸

SIRELIUS véleménye ellentétben áll a fenti adatokkal, melyek után ítélve inkább fejlődést kellene abban látnunk, hogy az obi-ugorok közt vannak kovácsmunkához értő emberek, sőt hivatásos kovácsok is. Ő véleményét, úgy látszik, két olyan adatra alapítja, melyekhez a néphagyomány révén jutott. Az egyik az, hogy a „népmondák szerint” a kovácsmesterség ősrégi időkből származik; így beszélnek az aggastyánok a „vöröséreről”, melyből eleik, az énekek hajdankori hősei, mindenféle szerszámot tudtak előállítani. A másik, hogy mondáik szerint a kovácsmesterséget Jermák hódításával érte nehéz csapás: „a cár azt a parancsot adta ki, hogy elkobozzák kovácsszerszámaikat”.⁹

Az első népmondái adatot csak SIRELIUS révén ismerjük, a szövegből nem állapítható meg, hogy tulajdonképeni mondáról, vagy, mint ahogy a második már kétségtelenül az, szájhagyományról van-e szó. Az utóbbi hagyománynak lehet valamelyes alapja. SMIRNOV említi, hogy a mordvák korábban maguk állították elő fémeszközeiket, de ezzel felhagytak, mióta az őslakókat a XVIII. század elején rendeletekkel tiltották el a kovácsmunkáktól.¹⁰ Nem lehet ellenőrizni, hogy Jermák idejében (XVI. század vége), vagy később adtak-e ki az Urálon túli őslakókra nézve hasonló

rendeletet. SZINNYEI említ egy 1620-i cári ukázt, mely elrendeli, hogy a kereskedők ne vigyenek vasfegyvereket Szibériába és ne adják el azokat a tatároknak, szamojédoknak, voguloknak és osztjákoknak.¹¹ Ennek alapján a hagyományként említett tiltó intézkedés sem tekinthető kizártnak, azonban figyelemreméltó tény az, hogy ha az Urálon túli területekre ilyen tiltó intézkedések történtek volna is, azoknak a szibériai népek nagy részénél fogantatja nem volt. Így pl. a kihalófélben levő jenisszei-osztjákok közt, kik a tulajdonképeni osztjákokkal sem nyelvi, sem ethnikai szempontból nem tévesztendő össze. GEORGI szerint régi idők óta vannak kovácsok és vasat is olvasztanak.¹² Az altaji törökök igen ügyes kovácsok és RADLOFF szerint főként jó acélú késeik révén ismertek.¹³ A jakutok kohászatukat ősi módra gyakorolják, a kovácsmesterség pedig nevezetes iparágga fejlődött náluk.¹⁴

SIRELIUS az obi-ugor kovácsmesterség visszafejlődését tételezi fel, HOERNES szerint azonban az osztjákok korábban vasat is termeltek volna,¹⁵ de hogy ezt a feltevést mire alapítja, azt nem tudom. PATKANOV ugyan említi, hogy az osztják földön levő földvárakban nagymennyiségű vassalaköt találnak, ami azt bizonyítja, hogy ott valamikor foglalkoztak a vas megmunkálásával. Ő azonban ezt a kihalt őslakók maradványának tekinti és nem tartja valószínűnek, hogy ez már az ugorok bevándorlásának korából származnék és így az osztjákok műveltségének visszafejlődéséről tanuskodhatnék.¹⁶

Az obi-ugor népköltés néhány igen értékes pozitív és negatív adatot is szolgáltat a fémek feldolgozásának kérdéséhez. Egy vogul medvénekben van szó *Numi-Táram* vasat készítő hat kovácsáról, kik életlen fejszéből, hegyetlen törővasaiból láncot készítenek.¹⁷ Más helyütt azonban *Numi-Táram* maga „hegye törött sok törővasat”, „éle törött sok tompa szerszámot” gyűjt össze. Vasláncos jeles házat, ezüstláncos jeles házat üt fel (= kovácsmunkához fog), húsos hét folyamán, csontos hét folyamán így foglalkozott.¹⁸ GONDATTI feljegyzése után említi MUNKÁCSI egy szoszvaközépi szent hely hőstét, ki „folyton dolgozott kovácsműhelyében: fejszéket, késeket s egyéb éretárgyakat készített”.¹⁹ Mindhárom esetben csak kovácsmunkáról van szó, az első kettő pedig nyersanyagként egyenesen vastárgyakat nevez meg. Érc kitermelésére adatot a népköltésben nem ismerek. A negatív adatokra nézve MUNKÁCSI szavait idézem, melyek szerint a vogulok vallásköltészeti hagyományai, „noha elég kínálkozó alkalom volna rá, akár az ércekben dús Urál-hegység származásának regéjében, akár az íj és nyíl készítésének tanításában — melyben tüzetes utasítás van nemcsak az összeillesztendő fanemekre, hanem még a farészek egyberagasztásához szükségelt enyv előállítására is — egy árva szóval sem történik arról említés, hogy honnan veheti az ember az ércet. A Földanyának sok neve közt... egyben sem találunk célzást a fémek becses birtokára, mintha az ősvogul embernek fogalma sem lett volna arról, hogy az a kard és fejsze, melyet ő isteni tiszteletben

részesít, vagy azok a vasnyilak, melyeknek ő vadászata szerencséjét köszönheti, a föld gyomrából előkerült anyagból készülnének.²⁰ Figyelemreméltó még néhány, az obi-ugorok vallásos szertartásainál megfigyelt szokás. MUNKÁCSI említi PALLAS, GONDATTI és NOSZILOV után, hogy bizonyos áldozati szertartásoknál a megfojtott vagy nyállal kivégzett állatnak még hegye és karóval döfik át a szívét. Szerinte ez „úgy látszik, a fémszerszámok előtti korból való hagyomány“ és idesorozható az a szokás is, hogy a Tavda-melléki szent tóból kifogott halat nem vaskéssel, hanem fakéssel tisztították.²¹ PÁPAY az osztjákok emberáldozatáról szólva szintén megemlíti, hogy a gyermeket „kihევეzett ბოტოკკა“ szurkálják agyon.²² Azonban ezek a szokások valószínűleg igen korai állapotok hagyományaként maradtak fenn. Erre mutat az is, hogy a fakés használatához hasonló előírások ismereteseek más finnugor nyelvű népeknél is.²³

Összefoglalva a néprajzi adatokból levonható következtetéseket, a fémek ismeretének a régi obi-ugoroknál való elterjedéséről már alkothatunk hozzávetőleges képet.

Ere kitermelésére, a kohászat bármely kezdetleges gyakorlására HOERNES bizonytalan adatán kívül bizonyítékot nem ismerünk. A népköltés hagyományai ilyen feltevésnek inkább ellene mondanak és erre semmiféle alapot nem adnak. A kovácsmesterség elterjedett ismerete ellen szól a medvékéltető szertartás stereotíp formulája és az is, hogy a kovács- vagy más fémmunkák ismeretét a régibb írók (pl. az igen részletes leírásokat adó WITSEN) nem említik; sőt ezt néhány újabb utazó határozottan tagadja (AHLQVIST, MUNKÁCSI, PATKANOV).

Ezzel szemben a kovácsmesterség régi ismeretének tanúságul vehető az a néhány népköltési adat, melyekben istenek vagy istenhősök kovácskodásáról vagy kovácsairól van szó, és az, hogy ezt a mesterséget az obi-ugorok SIRELIUS szerint ma is gyakorolják, mégpedig olyan kezdetleges módon, hogy nincs okunk azt feltenni, hogy ezt egy magasabb műveltségű néptől sajátították volna el.

Ezek szerint az obi-ugorok már rég ismerték ugyan a fémek megmunkálását, azonban több mint kétséges, hogy azok kitermeléséhez is értettek volna. Legvalószínűbb feltevés az, hogy ők a fémekhez kész eszközök alakjában, kereskedelem útján jutottak, amint azt már MUNKÁCSI egy feljebb idézett tanulmányában nyelvi okokkal támogatva kifejtette.²⁴ Ilyen körülmények között a fémek megmunkálása sem válhatott számottevő elemévé az obi-ugorok régi műveltségének.

¹ LEHRBERG, Untersuchungen, 33. — ² MUNKÁCSI, VNépkGy. I. kieg. f. 074, 082, 096, 0131. — ³ PATKANOV, Irt.-Ostj. I, 127. — ⁴ MUNKÁCSI, VNépkGy. I. kieg. f. 0136—37; vö. PATKANOV, Irt.-Ostj. I, 106—107. — ⁵ AHLQVIST, Acta Soc. Scien. Fenn. XIV, 171. — ⁶ MUNKÁCSI, VNépkGy. I. kieg. f. 0123. — ⁷ PATKANOV, Irt.-Ostj. I, 107. — ⁸ SIRELIUS, SÜS. Aik. XXII, 1, 52—54. — ⁹ SÜS. Aik. XXII, 1, 52—53. — ¹⁰ SMIRNOV, Pop. finnoises, 329. — ¹¹ SZINNYEI, Magy. ered. 41. — ¹² GEORGI, Russland, 295. — ¹³ RADLOFF, Aus Sibirien I, Leipzig, 1893. 293—94. — ¹⁴ BYHAN, Polarvölker, 71—72; HOERNES, Nat. u. Urgesch. II, 301. — ¹⁵ Nat. u. Urgesch. II, 301. — ¹⁶ PATKANOV, Irt.-

Ostj. II. 012; vö. PÁPAY, SUS. Aik. XXX,³⁶ 13. — ¹⁷ MUNKÁCSI, VNépkGy. III, 13; I. kieg. f. 0323, I. uo. GONDATTI „égi kovácsok“. — ¹⁸ VNépkGy. III, 44; I. kieg. f. 0327. — ¹⁹ VNépkGy. II, 2. füzet, 023. — ²⁰ MUNKÁCSI, A magy. fémn. őstört. vallomásai, Ethn. V, 3—4. — ²¹ MUNKÁCSI, VNépkGy. II, 2. f. 0451; III, 408. — ²² PÁPAY, SUS. Aik. XXX,³⁶ 17. — ²³ SMIRNOV, Contributions à l'ethn. préhist. de la Russie. Congrès int. d'arch. préhist. et d'anthrop. 11. Session à Moscou 1892, I, 101. — ²⁴ MUNKÁCSI, Ethn. V, 15—16.

14. Számo l á s, ho ssz mért é ke k, i d ő m é r é s, mindezen fogalmak ismertek voltak már a magyar-ugor korban. *Olvas* (meg-*olvas*) szavunk a számolás műveletét jelölte. *Egy, két* (kettő), *három, négy, öt, hat, hét, nyolc, húsz, harminc, negyven, ötven, száz* szavaink pedig a tízes számrendszer fejlett ismeretéről tanuskodnak.

A hosszmértékek közül *öl* és *arasz* származnak nyelvünk ezen korából.

Az *év* már hónapokra és ezek hetekre lehetett beosztva, mert *hó* (hold) és *hét* szavaink obi-ugor megfelelőinek, az eredeti „égitest“ és „számnév“ jelentésen kívül, megvan időmérték jelentésük is.

15. Ez esetben a szavak oly kétségtelenül bizonyítanak, hogy felesleges volna azokkal még etnográfiai példákat párhuzamba állítani.

Az obi-ugorok vallásos jellegű költeményeiben egy hetes számrendszer nyomai ismerhetők fel,¹ ez a magyar-ugor korban legfeljebb mint hagyományos költői forma élhetett, mert SETÁLA szerint feltehető, hogy a tízes számrendszer már a finnugor korra vihető vissza.²

¹ PATKANOV, Irt.-Ostj. I, 39. — ² SETÁLA, Maailmanhist. II (Ethn. XXVII, 197).

16. Fejlett családi életre mutatnak a családtagok egymáshoz való viszonyát jelölő szavaink: *apa, anya, ős* (a régi nyelvben „atya“), *öcs*,¹ *ingy, vő, meny, ip-* (ipa), *nap-* (napa), *úrva*. A mostohaapára és fiúra is voltak a régi nyelvnek eredeti szavai: *atval* és *fial*; ebből SZINNYEI szerint arra következtethetünk, hogy az özvegyek újból férjhez mehettek.²

Azonban feltehető, hogy valamilyen a szűkebb család fölött álló társadalmi alakulás is volt már az ugor korban. Az *úr* szó eredeti jelentése, mint a vele összevethető osztják szóé,³ „nemzetség feje“ vagy „fejedelem“ lehetett. *Had* szavunk eredetileg talán nemzetségre is vonatkozott, erre mutat egyik a nép nyelvén élő jelentése: „nemzetség, tágabb értelemben vett család“. Másrészt kétségtelen, hogy *had*-nak, mint a megfelelő obi-ugor szavak bizonyítják, megvolt már az ugor korban „harc“, „hadsereg, harcos csapat“ jelentése. A fennebb említett *tj, nyíl* és *tegez* egyszersmind hadi felszerelése is lehetett a magyar-ugoroknak.

Tolvaj szavunk valószínűleg összefügg az ugor nyelveknek hasonló hangzású és jelentésben egyező szavával, bár az egyeztetésnek feltűnő hangtani nehézség áll útjában.⁴ Ez a szó a tulajdon fogalmának ismeretéről tanuskodnék; még ide vehető *títok* szavunk is, mely egy „elrejt“ jelentésű vogul szóval vethető össze.

¹ De vö. 32. §. 1. jegyz. — ² SZINNYEI, Magy. ered.² 66—67. — ³ MUNKÁCSI, ÁKE. I, 615 (III). — ⁴ PAASONEN, S-laute, 49.

17. KARJALAINEN az osztják nyelv rokonsági terminológiájából arra következtet, hogy az „ős-osztjakok“ családi élete az atyai vérrokonságra volt alapítva, mint ahogy a jelenkori viszonyok is erre mutatnak.¹ Nincs rá okunk, hogy az ugor és az ezt megelőző korszakokban ettől az atyai családtól eltérő alakulásra következtessünk.² A voguloknál és főként az osztjakoknál máig is fennmaradtak nyomai a nemzetségen kívüli házasságnak (exogamia).³

Az obi-ugorok hősi énekeinek egyik leggyakoribb tárgya a nőszerzés, ezek szerint a fejedelem-hősök mindég távoli vidékre mennek nőt szerezni, ami szintén az exogámia mellett hozható fel bizonyítéknak.⁴

Az osztjakok és vogulok veszik feleségeiket, WITSEN korában a nő vételára már pénzben volt megállapítva;⁵ a hősi énekekben szintén gyakori az erőszakos nőszerzési módok mellett a nő megvásárlása.⁶ SETALÁ szerint a nővétel szokása az uráli korra vezethető vissza.⁷

Egyes vogul és osztják fejedelmekről a XV. századtól a XVIII. elejéig vannak adataink az orosz hittérítések és hódító expedíciók leírásaiban.⁸ Az osztjakok régi szervezete WITSEN korában még nagyrészt fennállhatott, ő fejedelmeiket többhelyütt említi, de még a XIX. századon keresztül is volt egy-kettő, ki valamelyes uralmat gyakorolt alattvalói felett.⁹ A vogulok fejedelmei, úgy látszik, korán elvesztették jogaikat és AHLQVIST utazásai idejében már csak az emlékeztetett rájuk, hogy egyes családok a *knjás* (orosz князь, fejedelem, herceg) címre tartottak igényt.¹⁰

Ezek a fejedelmek, amennyire a rájuk vonatkozó gyér adatokból és a hőskölteményekből következtetni lehet, egyes nemzetségek felett uralkodtak és őket helyesebben „nemzetségfőeknek“ kellene neveznünk.¹¹ PALLAS korában a vogulok még „családok és rokonságok szerint laknak együtt“.¹² PATKANOV szerint olyan osztják és vogul falvak, melyeknek lakossága bizonyos fokig tisztán maradt fenn, még jelenleg is egy vagy két nemzetségből állanak.¹³ Egy-egy ilyen nemzetség különböző nagyságú lehetett. WITSEN említ egy osztják fejedelmet, ki körülbelül száz kunyhó felett uralkodott; PATKANOV felteszi a hősköltemények alapján, hogy egy kis déli osztják „állam“ lakossága átlag 60—300, legfeljebb 400 mindkét nembeli lélekszámra mehetett.¹⁴ Az obi-ugor hősének várakat is említenek, melyek a „fejedelem-hősök“ székhelyei és harcok idején nyilván a lakosság menedékhelyei voltak. E várak(árkokkal, esetleg bevert karókkal megerősített földfokok) egy részét felkutatta PATKANOV; szerinte ezek rendszeren 70—140 négyszögöl területűek és csak ritkán nagyobbak 180 négyszögölnél; tehát valami nagyobbszámú népesség felvételére nem is lehettek alkalmasak.¹⁵

A fejedelmek hatalma és tekintélye igen korlátozott lehetett. I. B. MÜLLER korában, a XVIII. század elején már „kevésbé, vagy egyáltalában nem respektálják őket, és csak a családapa parancsol háztartásában“;¹⁶ PALLAS pedig szintén azt mondja, hogy kevés a tekintélyük.¹⁷ Azonban SOMMIER a múlt század végén úgy találta, hogy az akkor „uralkodó“ két fejedelem rendeleteinek volt foganatja népüknél.¹⁸

A hőskölteményekben a nevezetesebb vállalkozásokat tanácskozás előzi meg, melyben a nép és főként a vének hozzájárulásával hoznak határozatot.¹⁹

A fejedelmi tiszt apáról fiúra öröklődött.²⁰ s ezt KARJALAINEN összefüggésbe hozza azzal, hogy a fejedelem, úgy látszik, rendszerint vallási feje is volt a törzsnek.²¹ Erre csakugyan több jel mutat, így például WITSEN említi egy fejedelem sátorát, melyben bálványt őriztek; a leírás szerint itt a családi bálványoknál nagyobb és tekintélyesebb istenséget kell sejtünk.²² Ez az adat magában még keveset bizonyítana, de NOVICKINAK az 1715-iki térítésekről adott leírásában kiegészíti ezt a kondai fejedelemre vonatkozó következő feljegyzés: „Szatiga pedig meghallván, hogy félelem nélkül haladunk feléje, otthagyta összegyűlt népét s bálványához futott, hogy neki áldozatot mutasson be s hogy e szörnytől segítséget kérjen ármányos vállalkozásához“. Szatiga vagy *Satik* kereszt-ségbemenéséről egy ének is szól, melynek befejező sorai: „Mit atyám szokott (áldozatul a bálvány elé) helyezni, a csikózsírral bőséges tál ezután *Türam*-nek ezredik napjáig (mindörökre) elmarad“.²³ Itt tehát egyrészt annak látjuk bizonyítékát, hogy a fejedelem samán közvetítése nélkül maga mutat be áldozatot az istenségnek; másrészt, hogy megkeresztelkedésével a bálványtisztelet megszüntét is összeköttetésbe hozza. Legfontosabb azonban kétségtelenül PATKANOVNAK az az értesülése, hogy a nah-racsi és bjelogori szent helyek papjai „a régi samánok vagy fejedelmek törzséből származnak“ és hogy ez a hivatal náluk apáról fiúra szállt.²⁴

A fejedelmek életmódja alattvalóitól semmi másban nem különbözött, mint hogy talán valamivel jobb módban éltek.²⁵

A hőskölteményekben leírt harcok a megénekelt fejedelemhősök személyéhez fűződnek; indítóokai: vérbosszú, nőszerzés, ritkábban rablási vágy.²⁶ A hadbaindulás ladikon vagy rénszarvasos szánon, a harc maga gyalog történt; lovashadakozás az énekekben nem fordul elő.²⁷ A fejedelem-hősöknek az íjon kívül valószínűleg idegen országból behozott páncélruhája és kardja, a köznépnek íja, fejszéje és bunkósbotja, vagy esetleg dárdája volt.²⁸ A harc vége rendszeren az ellenség megölése, fejbőrének lenyúzása (skalpolás), egy adat szerint szívének és májának megévése. A győztes néha megkegyelmez a legyőzöttnek, de ez esetben a harc teljes kibéküléssel végződik. Arra azonban nem tudok példát a hőskölteményekben, hogy valakit rabszolgaságba vigyenek. Az ellenség asszonyait is vagy feleségül viszik, vagy büntetésből megcsonkítva tartják házuknál;²⁹ ezért nem tartom valószínűnek azt a nézetet, hogy a hőskölteményekben előforduló „szolgákban“³⁰ rabszolgát lehessen látnunk.³¹

A földnek csakis mint vadász- és halászfőterületnek lehetett értéke az obi-ugorok szemében. PALLAS szerint minden családnak addig terjed vadászfőterülete, amíg a szomszédság engedi;³² AHLQVIST úgy tudja, hogy az erdő köztulajdon, de a halászfőhelyeknek van tulajdonosuk.³³ Az ilyen

tulajdonjog mindenestre családi vagy nemzetségi birtoklás lehetett, így PALLASON kívül PATKANOV is azt mondja, hogy az obi-ugoroknál az egyes falvak körül fekvő vidék a faluban lakó egy vagy két nemzetségnek tulajdona.³⁴ Bár CASTRÉN szerint a nemzetségen belül minden préda közös és kiki hozzányúlhat a máséhoz,³⁵ ez csak a vadász- és halászszákmányra vonatkozik, mert máskülönben a magántulajdon tudata erősen kifejlődött. Ezt leginkább az a temetkezési szokás bizonyítja, hogy a halottak értékesebb holmijait (részben sírjába, részben a sírra és sír mellé rakva) velük adják.³⁶

A felsorolt adatok alapján feltehető, hogy az obi-ugorok társadalma a kezdetleges nemzetségi alakuláson túl nem fejlődött és hogy náluk állami vagy nemzeti egység tudata soha ki nem alakulhatott.³⁷ A patriarkális és talán részben vallási alapon kialakult nemzetségfők vagy „fejedelmek” hatalma igen korlátolt lehetett. A megénekelt harcok, levonva a hőskölte-mények fellengző nagyításait, apró rabló, főként nőrabló kalandok és ilyenekből keletkezett vérbosszúkötelezettség teljesítései lehettek. Területszer-zés, hódítás, vagy bármely magasabb állami élettel összefüggő gondolat ezekben soha szerepet nem játszott. Sőt még rabszolgaszerezés sem, ami már valamivel fejlettebb gazdasági életet feltételezne.

A magyar nyelvnek ebbe a fogalomkörbe tartozó néhány szava után ítélve a magyar-ugor kor társadalma legfeljebb ehhez hasonló fejlődési fokon állhatott.

¹ KARJALAINEN, *Wie EGO im ostj. die verw. benennt*. FUF. XIII, 285. —

² A fgr. népek rokonsági viszonyaira I. SETÄLÄ, SUS. Aik. XVII, 17—28. —

³ PATKANOV, *Irt.-Ostj.* I, 139; PÁPAY, SUS. Aik. XXX, 36, 13; MUNKÁCSI, VNépkGy. II, 3. f. 0699; ellenben WITSEN szerint (Noord en Oost Tart.³ II, 632) az osztjások „nem néznek leszármazásra, . . . testvérek is házasodnak”; valószínűleg túlzás és arra vezethető vissza, hogy az exogámia az atyai család-nál rendszeren csak az atyai rokonságra, az anyai családnál az anyaira szorítkozik. — ⁴ PATKANOV, *Irt.-Ostj.* II, 08; MUNKÁCSI, *Ethn.* V, 354; VNépkGy. II, 3. füzet, 0686—0722. — ⁵ WITSEN, Noord en Oost Tart.³ II, 734, 757. —

⁶ MUNKÁCSI, VNépkGy. II, 3. f. 0713—21. — ⁷ SETÄLÄ, SUS. Aik. XXX, 99. — ⁸ MUNKÁCSI, VNépkGy. I. kieg. f. 085—86, 091, 0106, 0109, 0117—20, 0121, 0122. — ⁹ WITSEN, Noord en Oost Tart.³ II, 630, 633, 635, 637; AHLQVIST, *Acta Soc. Scien. Fenn.* XIV, 181—82; SOMMIER, *Un estate in Sib.* 232—38, 304—9. — ¹⁰ AHLQVIST, *Acta Soc. Scien. Fenn.* XIV, 174. — ¹¹ PATKANOV, *Irt.-Ostj.* II, 012; PÁPAY, SUS. Aik. XXX, 36, 12; WITSEN Noord en Oost Tart.³ II, 630, 635 („Opperhoofden”, „Hoofden”, „Voorgangers”). —

¹² PALLAS, *Reise d. versch. Prov.* II, 257. — ¹³ PATKANOV, *Irt.-Ostj.* II, 012—13. — ¹⁴ WITSEN, Noord en Oost Tart.³ II, 635; PATKANOV, *Irt.-Ostj.* II, 013. — ¹⁵ *Irt.-Ostj.* II, 010—11; MUNKÁCSI, *Ethn.* V, 355; VNépkGy. II, 3. f. 0556—565. — ¹⁶ MÜLLER, *D. Leben u. d. Gewohn. d. Ostj.* 193; vö. KARJALAINEN, *Anz. d. FUF.* VI, 14. — ¹⁷ PALLAS, *Reise d. versch. Prov.* III, 55. —

¹⁸ SOMMIER, *Un estate in Sib.* 236. — ¹⁹ MUNKÁCSI, *Ethn.* V, 360—61; VNépkGy. II, 3. f. 0592—96. — ²⁰ CASTRÉN, *Ethn. Vorl.* 108; PALLAS, *Reise d. versch. Prov.* III, 55; MUNKÁCSI, *Ethn.* V, 359—60; PÁPAY, SUS. Aik. XXX, 12. —

²¹ KARJALAINEN, *Anz. d. FUF.* VI, 14. — ²² WITSEN, Noord en Oost Tart.³ II, 637. — ²³ MUNKÁCSI, VNépkGy. I. kieg. f. 0118, 0120. — ²⁴ PATKANOV, *Irt.-Ostj.* I, 121; MUNKÁCSI, VNépkGy. II, 2. f. 0367. — ²⁵ MÜLLER, *D. Leben u. d. Gewohn. d. Ostj.* 193; AHLQVIST, *Acta Soc. Scien. Fenn.* XIV, 174, 182; SOMMIER, *Un estate in Sib.* 235; MUNKÁCSI, VNépkGy. II, 3. f. 0534—35; KARJALAINEN, *Anz. d. FUF.* VI, 15—16. — ²⁶ PATKANOV, *Irt.-Ostj.* II, 08;

MUNKÁCSI, VNépkGy. II, 3. f. 0505 — ²⁷ MUNKÁCSI, VNépkGy. II, 3. f. 0609—610, 0619—623. — ²⁸ PATKANOV, Irt.-Ostj. II, 014—15; MUNKÁCSI, VNépkGy. II, 3. f. 0536—554; PAPAY, SUS. Aik. XXX, ³⁶, 13—14. — ²⁹ MUNKÁCSI, VNépkGy. II, 3. f. 0662—680. — ³⁰ VNépkGy. II, 3. f. 0533—34. — ³¹ PATKANOV, Irt.-Ostj. II, 010; KARJALAINEN, Anz. d. FUF. VI, 15. — ³² PALLAS, Reise d. versch. Prov. II, 257. — ³³ AHLQVIST, Acta Soc. Scien. Fenn. XIV, 166. — ³⁴ PATKANOV, Irt.-Ostj. II, 012—13. — ³⁵ CASTRÉN, Ethn. Vorl. 107. — ³⁶ PATKANOV, Irt.-Ostj. I, 143; MUNKÁCSI, VNépkGy. I. kieg. f. 0190—92. — ³⁷ PATKANOV, Irt.-Ostj. II, 09.

18. Vallási fogalmakat jelölnek: *javas, jós* 'gyógyítással foglalkozó ember', de 'magus, incantator, divinus vates' is és *orvos*, mely szónak a régi nyelvben szintén 'bűbajos, varázsló' jelentése volt.¹ *Réül, révöl, réülés, révülés, rüet*: ezzel a szóval a régi kódexek a 'vallásos extasis' fogalmát fejezik ki; vele közös származású a szintén önkivületi állapotra vonatkozó *részeg*.² *Lélek* szavunkon kívül még egy második lélek megnevezése maradt fenn *íz (isz)* 'rák, rákfene' szavunkban.³ Egy másik betegségnevet *hagymáz, hagy-* előtagjában egy 'betegség okozó rossz szellem' vagy 'istenség' nevét őrizte meg. Eredetileg talán szintén egy 'istenség' fogalmával függött össze *imád* szavunk.⁴

¹ VIKÁR B., Nyr. XXVIII, 174; Kalevalai tanulmányok, 10; SETALÁ, SUS. Aik. XVII, ⁴, 50; Y. WICHMANN, FUF. I, 99—104. — ² BUDENZ, MUSZ. 659, 661; GOMBÓCZ, MNY. IX, 190. — ³ H. PAASONEN, SUS. Aik. XXVI, ⁶, 1—6. — ⁴ BUDENZ, MUSZ. 149; SETALÁ, SUS. Aik. XVII, ⁴, 48.

19. Az obi-ugorok vallása és szertartásai régen felkeltették az utazók és néprajzi adatgyűjtők figyelmét. Ezeknek az adatoknak részletesebb ismertetése kívül esnék feladatunk keretén. Az irodalmi, valamint a folklorisztikus adatokra nézve főként Munkácsmak a vogul nép ősi hitvilágáról szóló kiválóan érdekes tanulmányára utalhatunk, mely majdnem az egész obi-ugor területre vonatkozó irodalmi és népköltési anyagot felöleli.¹

Az obi-ugorok vallása sem egy tisztán fennmaradt, egységes ősi hitnek, sem annak önállóan kialakult későbbi fejlődési fokának nem tekintethető. Mint művelődésük más ágaiban, úgy a vallás terén is érvényesültek idegen befolyások.² Mindamellett az obi-ugorok hitvilága telve van olyan elemekkel, melyek a szellemi művelődésnek nagyon kezdetleges fokára mutatnak és legalább is nagyrészt igen korai állapot maradványainak tekinthetők. Ilyenek elsősorban a lélekhit és varázslás körébe tartozó jelenségek.

Primitív népek animisztikus hiedelmek között a legjellemzőbbek egyike a két vagy esetleg több lélek megkülönböztetése. A testhez kötött éltetőlélek és a halottnak feljáró, szabad árnyéklelek (körperseele, schattenseeale) fogalmai³ az obi-ugoroknál korunkig teljes épségükben fennmaradtak. *Lélek* szavunk megfelelői a vogulban és osztjában 'lélekzet, lehellet', de 'élet, az élő ember lelke' is. Ennek a léleknek halálutáni sorsa ismeretlen, egyes adatok szerint 'elszakad, eloltódik'.⁴ Az árnyéklelek neve az obi-ugor nyelvekben (vog. *jis, is*, osztj. *is*,

jű) magyar *íz* szavunknak felel meg és egyszersmind árnyékot (pl. fa vagy ház árnyékát) is jelent.⁵ PAASONEN szerint a magyar *íz* eredeti jelentése következő változásokon ment át: árnyéklélekből 'ijesztő szellem', ebből 'betegségkókozó szellem', amiből azután 'betegség' (rák) neve lett.⁶

Az obi-ugor animizmusra még egy-két jellemző példát akarunk fel-
említeni. Az éltetőlélek vagy életerő szerintük a testnek bizonyos részei-
ben székel, így főként a szívben és májban. Azért is ették meg a legyő-
zött ellenfél szívét és máját, hogy ennek ereje az ő testükbe menjen át;⁷
hasonló hiedelemre kell gondolnunk a fejbőr lenyűzésének szokásánál.⁸
Ide tartoznak a temetkezési szokások: a halottnak nem az ajtón, hanem
külön készült nyíláson vagy az ablakon való kivitele, hogy ezzel megnehe-
zítsék visszatérését;⁹ az a szokás, hogy a síron nyílást hagynak, melyen
át ételt lehet juttatni a halotthoz, sőt vele beszélni is.¹⁰ Nagyon jellemző
az árnyéklélek és az árnyék fogalmának említett azonosítása.¹¹

Az obi-ugoroknak némely szokása talán a felhozottaknál is kezdet-
legesebb fogalomkörbe tartozik. Ilyenek azok az énekek és táncok, melye-
ket a medvetisztelet szertartásainál szoktak előadni. Bár mai alakjuk már
gyakran inkább nyers tréfálkozás, még megőriztek valamit vallásos jelle-
gükből, ami abból is látszik, hogy ezek előadásában csak férfiak vesznek
részt.¹² Ha a leírók illetlen 'obszcén' jeleneteket említenek és azt, hogy a
szereplők egyes táncoknál fából készült fallust viselnek,¹³ ebben szerintem
csakis az úgynevezett analógiás varázslás termékenységi rítusait
láthatjuk.¹⁴ Ugyanezt mondhatjuk a különböző állattáncokról, vadász- és
halászcselekedetek előadásáról, melyek az erdei vad szaporodásának, a vadász-
és halászszerencse előidézésének kívánságával függnek össze.¹⁵

Valószínűleg hasonló magyarázatát kell keresnünk annak a XVII—
XVIII. századi leírásokban gyakran ismétlődő adatnak, hogy az osztjások
'ímádság helyett füttyölnek bálványaiknak'. Ezt a füttyölést némely adat
kutyahivogatáshoz, más esibék hangjához hasonlítja; sőt Novickij szerint
az egyik sámán: „Hangját vékonyan eresztette ki s nem volt az semmi-
nemű értelmes beszéd, hanem afféle, mint a borjú bögése.”¹⁶ MUNKÁCSI
mutatott rá arra, hogy ezek a feljegyzések összefüggnek egy kifejezéssel,
melyre a vogul vallásos költészetben ismerünk néhány példát: „Mint réce
hív, réce hivatógató, pipegő hanggal rivunk mi fel hozzád;
mint lúd hív, lúd hivatógató, pipegő hanggal ülünk mi előtted.”¹⁷
Ez a füttyölés vagy pipegés és bögés valószínűleg szintén analógiás varázslási
rítusok maradványa, melyekkel a vízi vadak dús húzását, a vadhús
bőségét kívánták előidézni.

Az analógiás varázslást, mely a kíváncsú dolgot előadásával, eljá-
rásával akarja előidézni, egyes újabb etnológusok a vallástörténetnek az
animizmust megelőző korával (praeanimismus) hozzák összefüggésbe; mikor
a varázslás önmagában, szellemek vagy felsőbb lények feltételezése nél-
kül képezte volna a vallás alapját.¹⁸

A lélekhittel kapcsolatos a halottak kultusza, azok bálványainak

készítése és ezeknek ételáldozatokban megnyilvánuló tisztelete. MUNKÁCSI az egész obi-ugor bálványimádást ebből származtatja. „Mindama nagy tiszteletben álló tartományi, illetőleg egyes folyóvidékek fölött uralkodó bálványistenségek, melyekről a hősi énekek szólnak, voltakép nem egyebek, mint kiváló fejedelmek halotti bálványai.“ Állításának megerősítésére hivatkozik SAVROV és ERMAN adataira; az előbbi azt írja, hogy „ha az elhunyt samán volt, nemcsak családjának nőtagjai, hanem az ismerős férfiak is készítenek emlékezetére bálványt, melyet istenség gyanánt nemzedékről nemzedékre imádnak“. ERMAN szerint „midőn egy samán meghal, nála a halottak tiszteletének rendes szertartása a legtisztább és leghatározottabb kanonizációba megy át“ és „az utódok gondoskodnak arról is, hogy ez a tisztelet nemzedékről nemzedékre éppen fennmaradjon, sőt ügyes orákulumokkal áldozatokat is követelhetnek ilyen nemzeti istenségeknek“, épügy, mint más bálványoknak; ezért már ő is úgy véli, hogy a bálványképek eredetileg „szintén csak kiváló emberek emlékei voltak“. ¹⁹

Fent említettük KARJALAINEN azon feltevését, hogy a régi obi-ugor fejedelmek úgy látszik vallási fejei is voltak törzsüknek és felhoztunk néhány példát, melyek ezt a véleményt támogatják. Leglényegesebb ezek közül az az adat, hogy a nahrecsi és bjelogori szent helyek papjai a régi samánoktól, vagy fejedelmektől származnak. Ha most összevetjük SAVROV és ERMAN adatait azzal a ténnyel, hogy a hősénekek mindig csak fejedelmekről szólnak és bennük, amint látszik, samánokról egyáltalán nincsen szó, alig kételkedhetünk abban, hogy az obi-ugoroknál a fejedelmi és papi tiszt egykor azonos volt. Így egyrészt a bálványoknak tulajdonított hős-tetteknek is lehetne valamelyes hagyományos alapja, másrészt a „hősök“ kultuszának kifejlődése és fennmaradása is érthetővé válna. Az énekekben számos adat szól a hősök varázserejéről ²⁰ és ilyen különös varázserejével felruházott lények istenítése teljesen összeegyeztethető az obi-ugor hitvilág korai jellegű magikus felfogásával. ²¹ A különböző istenségek és természeti szellemek stb. legnagyobb része nem hozható összefüggésbe azzal az anyaggal, amit nyelvünknek a vallás fogalmkörébe tartozó szavaiból meríthetünk. Felemlítendőnek tartom azonban az ember- vagy állatalakú kövek és sziklák, a fák, ligetek, folyók és folyók földfokai tiszteletét. ²²

Igen érdekes a szellemi művelődés szempontjából az állatok nagy szerepe az obi-ugorok hitvilágában. Az állatokat az emberekkel teljesen egynemű lényeknek tekintik. Az állatok hitélete hasonló az emberekéhez, némelyik varázsolni is tud; a regék hősei állatalakot vesznek fel, az elhaltak lelke állatba megy át, sőt vannak regékkel és vallási szertartásokkal tisztelt állatok is. ²³ Mindez szintén a legkezdetlegesebb ismert vallási fogalmak körébe tartozik. ²⁴ MUNKÁCSI a következő „regékkel és vallási szertartásokkal tisztelt“ állatokat ismeri, „melyeket esetleg bálványképben ábrázolnak és szent (*jelpiz uj*) jelzővel illetnek“: medve, jávor, ló, rénszarvas,

farkas, sas, bagoly, hattyú, lúd, kaesa, bűvármadár, halászmadár, kígyó, esuka. Ezenkívül még a következőket, „melyeknek tiszteletéről hiteles tudomásunk ninesen”: eb, daru, holló, császárfajd, kakuk, vándormadarak általában, gyík és vízibogár.²⁵

Ezek közül a magyarban finnugor származású neve van a következőknek: *lő, sas*?²⁶, *bagoly, hattyú, lúd, kígyó, eb, daru, holló, fajd*. Tekintettel a magyar nyelv finnugor származású állatneveinek csekély számára, talán nem egészen véletlen, hogy azoknak aránylag tekintélyes része olyan állatokra vonatkozik, melyek az obi-ugorok hitvilágában szerepet játszanak. *Farkas* szavunk tulajdonképpen jelzős körülírás és hasonlóképp jelzős körülírással nevezik meg a farkast a vogulok.²⁷ Ugyanígy nincs eredeti neve a medvének és talán hasonló okra vezethető vissza az, hogy a magyarban egy aránylag kései (szláv) kölcsönszóval nevezzük meg. Tekintettel a jávorszarvas és rénszarvas szent jellegére, figyelemreméltó a magyar *szarvas*, mely szintén csak jelzős körülírás, mint a fentiek. Mindezek alapján nem valószínűtlen, hogy az említett magyar állatnevek és az obi-ugorok állattisztelete között lehet valamilyen összefüggést feltételeznünk.

Feljebb már két ízben említettük, hogy a fejedelem a hősköltemények közelebbéről meg nem határozható korában valószínűleg vallási feje is volt alattvalóinak. A XVII. század végén és a XVIII. elején már voltak kizárólag samáni funkciókat végző emberek a vogulok és osztjákok között. Említettük WITSENNEK egy adatát, mely a pap-fejedelemség feltevését támogatja, de más helyütt samánt is említ. kinek hivatása az áldozatok bemutatása.²⁸ MÖLLER egy helyütt azt mondja, hogy papjaik „tulajdonkép nem meghatározott személyek, hanem minden családapa vagy család véne, ki magának egy tuskót (értsd. bálványt) készít, maga fátad az istentisztelet dolgával és a közönséges szertartások elvégzésével”. „ha azonban ilyen dolgokra ügyetlennek tartaná magát, úgy találkoznak olyan emberek, kik az elődsi életmód kedvéért erre a mesterségre adják magukat”.²⁹ NOVICKIJ szerint a feljebb említett Szatiga fejedelem, mikor gyermekei megbetegedtek, maga is fordult samánokhoz tanácsért. Ugyancsak ő szerinte a kondai főbálványhoz „maga a kondai fejedelem sem merészel belépni”, ez csak a samánnak szabad.³⁰ Nehéz volna ma eldönteni, hogy a fejedelmi és papi tiszt feltételezett összefüggésének korában voltak-e még külön varázslók vagy samánok is. Nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy varázslóra közös szava van a vogul, finn és lapp nyelveknek, ez a szó tehát nyilván a finnugor nyelvegység korából származik;³¹ míg fejedelemnek, nemzetségfőnek, vagy valamilyen a család fölött álló társadalmi alakulásnak ebből a korból nem ismerjük bizonyítékát.

A magyar nyelvnek két finnugor származású szava van varázslattal foglalkozó ember megjelölésére: *jós, javas*³² és *orvos*. Az *orvos*-t VIKÁR vetette egybe a finn *arpa* „varázslószerszám”, *arpaja* „bűbajos, varázsló” szókkal. A magyar szó eredeti jelentésére felhossa például a székely nép-

nyelvi *urus* „javas, ráolvasó“-t és BORNEMISZA egyik magyar ráolvasásának következő sorait: „én vagyok mindennel nagyobb orvos, te vagy mindennel nagyobb bájos“, melyben tehát orvos és bájos (bűbajos) mint szinonimák állanak egymással szemben.³³ WICHMANN kihívóti ezt a kört a votják *urves*, *urbets* bevonásával. Szerinte „a votjakok ezen a szón manapság nyilván részben betegségek okozó szellemet értenek, részben áldozati szertartásokat, melyekkel ezt a szellemet elűzik“. ³⁴ Ez az adat tehát egyenesen a betegségek elűzésével kapcsolatos varázslás fogalomkörébe utal.

Réül, révülés, rütel régi irodalmunkban az extasis magyar neve, közös származású a vogul *rei*, *ri* „hőség“ szóval. Az obi-ugor samán az idézésnek arra az időpontjára, mikor őt az idézett szellem megszállja, vagyis az ihlettségre azt a kifejezést használja, hogy őt az „isten heve, bálvány heve“ szállta meg. Itt tehát kétségtelen bizonyítékát láthatjuk annak, hogy *réülés* stb. a varázsló önkivületi állapotának ugorkori fogalmát tartotta fenn.³⁵ Ide tartozik még *részeg* szavunk. Primitív népeknél általánosan elterjedt szokás a hódító és részegítő szerek használata a varázserő fokozására.³⁶ A vogul és osztják samánok légyölő galócát esznek az önkivületi állapot elősegítésére és ugyanezt a szokást tulajdonítják isteneiknek is.³⁷ Vajjon nem ilyen bűvös hatású hódítószer használatát sejt-hetjük-e a magyar *részeg* szó hátterében?

Az obi-ugorok bálványszellemei legnagyobb részének fő, soknak kizárólagos hivatása a betegségek gyógyítása, a kórszellemek elhárítása. Így a samánoknak is az legfőbb foglalkozásuk, hogy idézéseikkel erre megnyerjék a szellemek segítségét.³⁸ *Hagymáz* szavunk első *haggy*- részének megfelelői az obi-ugor nyelvekben „betegséget, gonosz szellemet, mely betegségeket terjeszt, ördögöt, viziszellemet“ jelentenek, *Xul-otar* összetételben az alvilág fejedelmét, ki a betegségeket szétbocsájtja, az embert megöli.³⁹ Ennek a szónak további megfelelői a zürjénben „gonosz-, különösen viziszellemet, ördögöt“, a votjakban „betegséget, betegségterjesztő szellemet“, finnben „óriást“ jelentenek és az utóbbinak egy varázsigé szerint szintén betegségek okozó tulajdonsága van. Ezekből SETÄLÄ arra következtet, hogy itt „egy finnugor ősi istenség nevével van dolgunk, mely a föld alatt (ill. a tavakban) lakott, betegségeket hozott . . . és melynek kultusza nyilván a halottak tiszteletével van összefüggésben“. ⁴⁰ Ez utóbbi nem szükségszerű feltevés, mert éppen a betegségektől való félelem gyakori indítókai bizonyos szellem- vagy istenség-fogalom kialakulásának.⁴¹

A voguloknak és osztjákoknak van egy legfőbb istenségük is (vog. *Numi-Türam*, osztj. *Num-Töram*), ez főként az ég, de egyúttal a természet és időjárás megszemélyesítése. Bálványa nincsen. WITSEN, YSBRANT, CASTRÉN és legújabban (1894) INFANTJEV szerint ez a legfőbb istenség vallásos tiszteletben nem részesül.⁴² MUNKÁCSI ezt az állítást a vallásos jellegű népköltés adataival cáfolja, azonban lényegében ezekből is az tűnik ki, hogy az emberek főként élethevágó fontos ügyekben szoktak hozzá for-

dulni: áldozataikkal és imádságaikkal rendszerint nem fordulnak közvetlenül hozzá.¹³

Egy ilyen magasrendű istenségre kellene talán gondolnunk, ha *imad* szavunk csakugyan egybetartoznék a finn *ilma* (*Ilmari*) 'légszellem', votják *immar* névével. SETÁLA ezek alapján feltehetőnek tartja, hogy egy ilyen 'természetszellem' tisztelete már a finnugor korban megvolt.¹⁴

Egy ilyen magasrendű, vagy legfőbb istenség gondolata nem áll ellentétben mindazokkal a kezdetleges szellemi művelődésre mutató következtetésekkel, melyeket a magyar nyelvnek a vallás körébe eső finnugor szavai és az obi-ugorok vallásának összevetéséből levonni lehetett. Kezdetleges műveltségű népeknél gyakran feltalálható egy legfőbb istenség eszméje és ennek fellépése aránylag igen korai időre tehető. Ammyira, hogy egyes újabb etnológusok a korai monoteizmust állítják szembe az animisztikus elmélettel. Ezek a főistenségek rendszerint kevés vallásos tiszteletben részesülnek, vagy esetleg egyáltalán nincs kultuszuk. Többnyire természeti istenségekkel (főként az éggel) függnek össze. Mellettük, és ez szól főként a „monoteizmus” kifejezés ellen, közönségesen sok más istenséget vagy szellemet tesznek fel.¹⁵

¹ MUNKÁCSI, VNépkGy. I. kieg. f.; II, 2. f. — ² AHLQVIST, SUS. Aik. VIII, 2; KATONA L., Ethn. VIII, 168; GOMBÓCZ, NyK. XXXIII, 127. —

³ W. WUNDT, Völkerpsychologie² IV, 1. Teil, Leipzig, 1910. 78, 243–44; K. TH. PREUSS, Die geistige Kultur der Naturvölker (Aus Natur u. Geisteswelt. 1914), 16–20. — ⁴ MUNKÁCSI, VNépkGy. I. kieg. f. 0177–180; PATKANOV, Irt.-Ostj. I, 145. — ⁵ MUNKÁCSI, VNépkGy. I. kieg. f. 0203. —

⁶ PAAONEN, SUS. Aik. XXVI, 4, 7. — ⁷ MUNKÁCSI, VNépkGy. I. kieg. f. 0180–81; vö. WUNDT, Völkerpsych.² IV, 1. Teil, 243; PREUSS, Geistige Kultur, 28. — ⁸ PATKANOV, Irt.-Ostj. I, 150; vö. WUNDT, Völkerpsych.² IV, 1. Teil, 101. — ⁹ MUNKÁCSI, VNépkGy. I. kieg. f. 0194–95; vö. WUNDT, Völkerpsych.² IV, 1. Teil, 246. — ¹⁰ MUNKÁCSI, VNépkGy. I. kieg. f. 0192; vö. PREUSS, Geistige Kultur, 18. — ¹¹ Vö. PREUSS, Geistige Kultur, 18. —

¹² A. KANNISTO, Über die wog. schauspielkunst, FUF. VI, 213–14, 216; PAPAÿ, SUS. Aik. XXX, 36, 5–6; PATKANOV, Irt.-Ostj. I, 129; „fast ausschliesslich Männer“. — ¹³ PATKANOV, Irt.-Ostj. I, 130; KANNISTO, FUF. VI, 221, 233. — ¹⁴ Vö. WUNDT, Völkerpsych.² IV, 1. Teil, 41–43; PREUSS, Geistige Kultur, 28–30, 80–81. — ¹⁵ KANNISTO, FUF. VI, 220, 231–32; vö. PREUSS, Geistige Kultur, 28–29. — ¹⁶ MUNKÁCSI, VNépkGy. I. kieg. f. 068, 072, 073, 081, 082, 0102, 0136, 0138. — ¹⁷ VNépkGy. II, 2. f. 0496–97. —

¹⁸ PREUSS, Geistige Kultur, 17–20; E. LEHMANN (Die Anfänge der Religion) Die Kultur der Gegenwart, Teil I, Abt. 3, I, Berlin u. Leipzig, 1906. 13; ezzel szemben I. WUNDT, Völkerpsych.² IV, 1. Teil, 26–27. — ¹⁹ MUNKÁCSI, VNépkGy. I. kieg. f. 0199–0201. — ²⁰ VNépkGy. II, 3. f. 0644–47, 0649–653. —

²¹ PREUSS, Geistige Kultur, 58–77. — ²² MUNKÁCSI, VNépkGy. I. kieg. 0225–26, 0242–44; II, 2. f. 0336–342. — ²³ VNépkGy. II, 2. f. 0305–313. — ²⁴ WUNDT, Völkerpsych.² IV, 1. Teil, 227, 322–23; HOERNER, Nat. u. Urgesch. II, 582; PREUSS, Geistige Kultur, 36–39. — ²⁵ MUNKÁCSI, VNépkGy. II, 2. f. 0313–324. —

²⁶ SETÁLA, FUF. II, 232. — ²⁷ MUNKÁCSI, VNépkGy. II, 2. f. 0318. — ²⁸ WITSEN, Noord en Oost Tart.³ II, 637; VNépkGy. I. kieg. f. 072. — ²⁹ I. B. MÜLLER, D. Leben u. d. Gewohnh. d. Ostj. 201; VNépkGy. I. kieg. f. 0128. —

³⁰ MUNKÁCSI, VNépkGy. I. kieg. f. 0104. — ³¹ VNépkGy. II, 2. f. 0343–44; KROHN Gy., A finnugor népek istentisztelete, ford. és kieg. BAN. A. Bpest, 1908. 124. — ³² SZINNYEI, NyH.⁶ 153; másképp: BUDENZ, MUSz. 146–47; SETÁLA, SUS. Aik. XVII, 4, 47–49; RÖHRIG G., Adalékok a finnugorság varázserő-fogalmához. Ethn. XXVI, 275–78; de vö. PAAONEN H., NyK. XXXVII, 14–21. — ³³ KROHN

BAN, A finnugor népek istent. 124—200, 320—341; TRÓCSÁNYI Z., Ethn. XXII. 245—47. — ³² VIKAR, Kalevalai tanulm. 8—10; vö. SETÄLÄ, SUS. Aik. XVII. 50; a varázsige szövegére l. HORVÁTH CYRILL, RMKT. I.² 439. — ³⁴ Y. WICHMANN, FUF. I. 99—104. — ³⁵ BUDENZ, MUSz. 661; MUNKÁCSI, VNépkGy. I. kieg. f. 0250—52; II. 2. f. 0381; GOMBOCZ, MNy. IX. 190. — ³⁶ WUNDT, Völkerpsych.² IV, 1. Teil 190; PREUSS, Geist. Kultur, 33. — ³⁷ MUNKÁCSI, VNépkGy. II, 2. f. 0375—76. — ³⁸ VNépkGy. I. kieg. f. 0262—63; II, 2. f. 0398—0400; vö. WUNDT, Völkerpsych.² IV, 1. Teil 191. — ³⁹ MUNKÁCSI, VNépkGy. I. kieg. f. 0398—99. — ⁴⁰ SETÄLÄ, FUF. XII. 170—183. — ⁴¹ WUNDT, Völkerpsych.² IV, 1. Teil 265—66, 479; PREUSS, Geistige Kultur, 40—41; l. no. 10—11, a betegségokozó szellemek és a víz kapcsolatáról. — ⁴² MUNKÁCSI, VNépkGy. I. kieg. f. 0281—291, 0306, 0383—84. — ⁴³ VNépkGy. I. kieg. f. 0384—87. Azt a két idéző igét, melyet M. első sorban említ (VNépkGy. II, 376—78, 379—80), mind alakjára, mind kérésének tartalmára (tehén, ló) nézve későinek tarthatjuk. Az első valószínűleg keresztény befolyás alatt áll. Mindkettőnek nyelve feltűnően szegény és emlékeztet a VNépkGy. II, 388—89 alatti idéző igére, mely kétségtelenül újabbkeletű. — ⁴⁴ BUDENZ, MUSz. 149; SETÄLÄ, SUS. Aik. XVII, 47—48; Ethn. XXVII. 197. — ⁴⁵ — PREUSS, Geistige Kultur, 59—63; l. ezzel szemben: LEHMANN, Kultur d. Gegenw. Teil I, Abt. 3, I, 26—27.

20. A magyar nyelv állat- és növényneveiből meríthetünk néhány olyan adatot, mely bizonyos fokig tájékoztat a magyar-ugorok földrajzi elhelyezkedéséről.

A *sül*, vagy *sündisznó* (*erinaceus europaeus*), a mai Oroszországban, annak legészakibb részeit kivéve, mindenütt honos. Az Urál-hegységen túl nem ismerik.¹ PALLASnál említett vogul neve valószínűleg az Urál nyugati oldalán élő voguloktól származik.

Méh és *méz* finnugor szók, de az obi-ugor nyelvekben nincs eredeti megfelelőjük; ez összevágna KÖPPEN állításával, hogy az Urálon túl a XVIII. század hetvenes éveiben még nem volt méh. KÖPPEN állítását két adatra alapítja. Az egyik szerint 1776—77-ben orosz telepesek kívánságára vittek ki először méheket Ust-Kamenogorsk vidékére: a másik adat PALLASTól származik, ki 1771-ben Cseljabinszk felé utazva Traynikova falun túl sehol sem talált már méhet Szibériában.² Ust-Kamenogorsk az Altai hegység lábánál fekszik és ha ott addig nem volt is méh, ez még keveset bizonyít Szibériának az Urál felé eső részére. Traynikova pedig már Orenburg kormányzóság Urálon túli részében van, tehát e szerint az adat szerint PALLAS korában a méh elterjedése, ha nem is messzire (körülbelül 45 km a hegység gerincétől), átlépte az Urált. WITSEN, mint feljebb említettem, leírja az osztjakok méhészkedését; e szerint az ő korában az Irtis vagy az Ob vidékéig kellett volna méheknek lennie. Tekintettel WITSEN tudósításainak megbízhatóságára, ez sem mellőzhető, de más adatok híján nyitva kell hagynunk a kérdést.

Nyuszt szavunk (*mustela martes*) megfelelői az obi-ugor, zürjén és votják nyelvekben a „coboly“-t (*mustela zibellina*) jelölik. Ez PALLAS szerint csak az Urálon túl található.³ Nehezen volna eldönthető, hogy nem a magyar-ugor kort követő időben húzódott-e oda vissza, úgy mint most Nyugat-Szibériában kezd már kiveszni. Ellenkező esetben ez a szó

az Urál keleti oldalára mutatna. A mustela martes csak európai Oroszország erdővidékein, a Kaukázusban és Krimben fordul elő.⁴

Fogoly ma egy jellegzetes síksági állat (perdrix cinerea) neve,⁵ eredetileg azonban „császármadár-ra (tetrao bonasia) vonatkozott.⁶ Ez a fajfélékhez tartozó madár PALLAS szerint csak Észak-Oroszországban és Szibéria erdős, hegyes vidékein található.⁷ A fogoly szó jelentésváltozásának tehát akkor kellett megtörténnie, mikor a magyarok egy északi erdővidékről szabad mezősegre, pusztákra költöztek.

Más finnugor származású állatneveink olyan fajtákra vonatkoznak, melyek földrajzi meghatározásra a számbavehető területen támpontul nem szolgálnak. Növényneveink közül a fák nyújtanak ilyen szempontból néhány adatot.

A *szil* különböző válfajai közül, melyek az európai Oroszország minden fás vidékére kiterjednek, csak az *Ulmus montana* terjed át az Urálon. Egy adat szerint a Permi-kormányzóság déli részében, a Jurma-hegy vidékén található az Urál keleti oldalán, más szerint Irbit körül is előfordul.⁸

Fagyal szavunkat (*Ligustrum vulgare*) SETÄLÄ a finnugor nyelvek „berkenyét” (*Sorbus aucuparia*) jelentő szavával veti össze.⁹ A *Sorbus aucuparia* déli határa, európai Oroszországban, Besszarabia legészakibb részétől az Urál déli lábáig húzható meg (l. l. térkép); a steppe alatt Krimben és a Kaukázusban csak is magasabb hegységben fordul megint elő. Ezenkívül egész Szibériában megterem.¹⁰ Ellenben a *Ligustrum vulgare* csak egy sávot képez Közép- és Nyugat-Oroszország déli részén, mely kelet felé a Donnál végződik; azután a Krim hegyeiben tűnik fel megint és a Kaukázusban, hol a hegységen innen és túl is majdnem mindenütt található.¹¹ A *fagyal* jelentésváltozása nagyon emlékeztet a *fogoly*-éra. Itt is azt kell feltennünk, hogy a magyarok akkor ruházták rá a sorbus eredeti nevét a *ligustrum*-ra, mikor olyan vidékre jutottak, ahol az előbbi meg nem terem, az utóbbit pedig mint új növényt ismerték meg.

Fenyőre csak egy szava van a magyar nyelvnek. *Fogoly* és *fagyal* eredeti jelentése kétségtelenül Oroszország északibb, steppe fölötti vidékére utal, így tehát okvetlenül olyan területre, mely a fenyő-régióval összeesnék. Az, hogy nyelvünknek csak egy eredeti kifejezése van a fenyőre, talán arra mutat, hogy ennek a fának később kisebb jelentősége volt a magyarok életében.

Szembeötlő még faneveink közt az, hogy a tölgyfának nincs finnugor neve és a mogyoróé kétes származású. A tölgyfa elterjedésének északi, keleti és déli határa Oroszországban a mellékelt (l. sz.) térképen látható. Ezenkívül még gyakran fordul elő Krimben és a Kaukázusnak főként északi erdősegeiben.¹² A mogyoró bokrak elterjedése körülbelül összeesik a tölgyfáéval, határa adatok híján pontosan meg nem vonható, de kelet felé valószínűleg nem éri el teljesen a tölgy határ-

vonalát.¹¹ Az obi-ugor nyelveknek szintén nincsen szavuk tölgyre és mogyoróra, ami igen természetes, mert az Urálon túl egyik sem fordul elő. Azonban SETÁLA szerint a finnugor népek őshazáját a Volga középső folyásának vidékén,¹² tehát a tölgyfa kelet-oroszországi elterjedésének közepe táján, kellene keresnünk: Ezért joggal feltehető, hogy a tölgyfának és mogyorónak ma csak a permi nyelvegység koráig visszavihető neve eredetileg az ős finnugorok közös szókinéséhez tartozhatott. A *szül* és *fenyő* nevének fennmaradása arra mutat, hogy a magyarok vándorlásaik közben legalább is érintkezésben voltak erdős vidékekkel. Így vagy véletlennek kell tulajdonítanunk azt, hogy egy annyira szembetűnő faem, mint a tölgy, és a vele növényföldrajzilag összefüggő mogyoró nevét elfelejtették, vagy arra kellene gondolnunk, hogy a magyar-ugorság a tölgyfa elterjedésének határain kívül lakott és így annak feltehető finnugor neve nyelvéből hiányzott.

Említettem, hogy *fogoly* és *fagyal* szavaink jelentésváltozásából következtetve a magyar-ugorok hazáját a steppe fölötti erdővidéken kell keresnünk. A *sül* az Urálon innen Oroszországra utal, de PALLASnál említett vogul nevéből arra kell következtetnünk, hogy legalább is közvetlenül az Urál aljáig előfordult.¹³ A *méh*, mint láttuk, 1770-ben az Urálon túl, ha csak csekély távolságra is, biztosan megvolt. A *nyuszt* talán egyenesen túl az uráli vidékre mutat. A *szül* egyik válfaja szintén áttérjed az Urálon a Permi-kormányzóság déli részén. Mindezek az adatok nem zárják ki azt a feltevést, hogy a magyar-ugorok elhelyezkedését a vogulok XVIII. századi területének délibb részén, az Urál hegység két oldalán keressük. Ez körülbelül összeesnék LEHRBERG Jugrájának délnyugati részével.¹⁴ Ez esetben feltehető lenne az is, hogy ők már a tölgyfa és mogyoró régióján kívül éltek.

¹ P. PALLAS, Zoographia Rosso-Asiatica I. I—III, Petropoli, 1811) 137. —

² FR. TH. KÖPPEN, Das Ausland LXIII. 101—107. — ³ PALLAS, Zoogr. R.-A. I. 83. — ⁴ Zoogr. R.-A. I. 85—86. — ⁵ Zoogr. R.-A. II, 78. — ⁶ SETÁLA, SUS. Aik. XXX, 48. — ⁷ Zoogr. R.-A. II. 71. — ⁸ FR. TH. KÖPPEN, Geogr. Verbreitung der Holzgewächse. I, (I, II, Beiträge zur Kenntniss d. Russ. Reiches, 3. Folge V, VI. S. Petersburg, 1888, 1889) 383—393. — ⁹ SETÁLA, FUF. II, 236. — ¹⁰ KÖPPEN, Geogr. Verbr. d. Holzgew. I, 383—93. — ¹¹ Geogr. Verbr. d. Holzgew. I, 575—77. — ¹² Geogr. Verbr. d. Holzgew. II, 76—141. — ¹³ Geogr. Verbr. d. Holzgew. II, 162—173. — ¹⁴ SETÁLA, Maailmanhist. II: Ethn. XXVII, 199. — ¹⁵ GEORGI a Kolva, Vicsera és Csuszovája mentén említ vogulokat (Russland, 68—69); LEHRBERG szerint is, még a Csuszovája és Usza között laknak az Urálban (Untersuchungen 21—22). — ¹⁶ LEHRBERG, Untersuchungen, 4.

21. Kelet-Oroszország őskorának régiségeiről TALLGREN finn archeológus ad áttekintő összefoglalást több művében. Ezek részben saját ásatásai alapján és főként az orosz szakmunkák eredményeinek felhasználásával készültek.¹ Minthogy az utóbbiakhoz hozzáférni jelenleg nem lehet, az alábbiakban csak az ő munkáira támaszkodhatunk.

TALLGREN szerint a kelet-oroszországi késői bronzkultúra szorosan összefügg a belőle fejlődött későbbi, kétségtelenül finnugor műveltségi

rétegekkel; így feltehető, hogy annak területén már a korábbi korszakok népessége is finnugor volt.² Ezt a késői bronzkorszakot, első tudományosan felkutatott lelőhelyéről, ananjinói kornak nevezi és ennek lefolyását hozzávetőleg Kr. e. 600—200. év közé helyezi.³ Az ananjinói műveltség középpontjául az alsó Káma vidéke tekinthető.⁴ Ezen a területen kétféle műveltséget lehet megkülönböztetni, az egyik a sírmezőké, a másik a gyakran közvetlenül ezek mellett fekvő őskori erődöké.⁵

A sírmezők jellemző leletei: bronz köpüsbalták, bronz- és ritkábban vasnyílhegyek, kések (főként vasból); aránylag ritkábbak a lándzsahegyek, hadi csákányok és török; néhány sírban lóesontot vagy fogat is találtak, zabllák és zablarudak csak igen kis számban fordulnak elő. Lovas temetkezésnek nincsen nyoma és a ló használatáról összesen körülbelül a síroknak 4° „a tanuskodik.” Nem korongon készült eserépedények és töredékeik gyakoriak. A sírmezők között annyiban kell különbséget tennünk, hogy kettő (Ananjino és Zuevszkoje) aránylag gazdag, míg a többi jóval szegényebb.⁷

Az őskori erődöket, a bennük található rengeteg állatesontról és csonteszközről csontos gorodiscsének nevezik.

A csontos gorodiscsék egy része az ananjinói korból származik és ezek legjellegzetesebb leletei a csonteszközök: nyílhegyek, kések, áruk, tűk, szigonyok, horgok, ruhadiszek; ritkán zablarudak, és sok más nehezebben meghatározható tárgy. A csonttárgyak hozzávetőleg 90 százalékát teszik ki a leleteknek. Kő-nyílhegyek még a kő feldolgozásáról is tanuskodnak. Kevés ananjinói típusú bronz- és vastárgyon (köpüs balták, nyilak, kések) kívül néhány ércöntő formát is találtak bennük. Orsónehezékek gyakoriak. Közönségesek a korong nélkül készült eserépedénytöredékek. A feldolgozatlan állatesontok részben vadállatoktól és halaktól, részben háziállatoktól származnak.⁸ Kelet-oroszországi elszórt leletekben bronzsarlók is fordulnak elő, más földművelésről tanuskodó eszköz ebből a korból nem ismeretes.⁹

A gorodiscsék és sírmezők sokszor egymás mellett fekszenek. TALLGREN nem tartja valószínűnek, hogy ezek „gyakran” származnának ugyanazon lakosságtól. Szerinte a különbség közöttük inkább társadalmi, mint etnikus lehetett. Véleményünk szerint mindkettőt fel lehet tenni.

BAER mutatott rá először arra, hogy a budinusok földjén fekvő Gelonos „város”, melyet HERODOTOS említ a skytha föld leírásában, prémkereskedő-telep lehetett a mai Oroszország erdővidékén.¹⁰ TOMASCHKEK még több adatot hoz fel BAER állításának megerősítésére.¹¹

HERODOTOS szerint Gelonos lakói „földművelők, kenyeret esznek, kertjeik vannak”, míg a budinusok „bemszüllött nomádok”, életmódjuk, nyelvük, külsejük más, mint a gelonosiaké és „egész földjük erdősséggel van tele”. Leír még egy tavat, mely földjükön fekszik, melyben „vidrát, hódót és más négyszögletes arcú vadat fognak, melyek bőrével ruhákat prémeznek”.¹² Ez a leírás prémvadász életmódjukra mutat. Tehát az ő idejében tudtak arról a lényeges különbségről, mely a telepesekek és az őslakók

műveltsége között volt. Hasonló műveltségi különbségre mutatnak egyrészt az ananjinói és zuevszkojei sírmezők, másrészt a gorodiscsék leletei; és így közel van a feltevés, hogy a gazdag sírmezőkben eltemetett lakosság egykor Gelonoshoz hasonló kereskedőtelepeket alkotott. Itt tehát etnikus különbségre gondolhatnánk.

A jelentéktlenebb sírmezőkön előforduló néhány gazdagabb sírlelet-nél¹² már inkább téhetnénk fel társadalmi különbséget. A gorodiscsék mind nagyságukra, mind alakjukra emlékeztetnek az obi-ugorok „várai“-ra. Azoknak a kis társadalmi alakulásoknak, melyek ezeket elfoglalták, lehetett valamilyen „fejedelmük“, mint az obi-ugor várak lakóinak. Ilyen fejedelmek, vagy nemzetségfők temetkezési helyeit lehetne esetleg ezekben a sírokban sejtenünk.

Az I. számú térképen az ananjinói műveltség kiterjedését a vonalakkal árnyékolt terület mutatja. Ez metszi a Csuszovája felső folyását és az Urálon túl, az Iszet és Pysma forrásvidékén, Jekaterinburgnál folytatódik keletre. Ez a vonal közepébe esik annak a területnek, melyen (Irbít-Jurma hegy) a szilfa átterjed az Urálon. Mint feljebb említettük, a növény- és állatföldrajzi adatok nem zárják ki azt a feltevést, hogy a magyar-ugorok az Urál két oldalán, a vogulok XVIII. századi lakóhelyein tartózkodtak. Ha a csontos gorodiscsék sajátos műveltsége átterjedt az Urálon,¹⁴ úgy valószínű, hogy ezt ugyanaz a nép vitte oda át magával, melytől ennek kelet-oroszországi emlékei származnak. Ez minden jel szerint finnugor nép lehetett. Nincs arra okunk, hogy a finnugor népeknél olyan eltolódásokat tegyünk fel, melyek lényegesen érintenék lakóhelyeik fekvésének eredeti irányát. Nem hihetjük, mint ahogy erre semmi jel sem mutat, hogy náluk igazi népvándorlásokat, egyes népek egységes és tudatos helyváltoztatását lehetne feltennünk. Ahogy a finneknek Finnországba történt bevándorlását HACKMAN¹⁵ inkább kisebb-nagyobb csoportokban évszázadokon át való lassú költözésnek tekinti, hasonlóképpen inkább szivárgásszerű lehetett a többi finnugor nép terjeszkedése, részben helyszűke, részben más nép nyomása folytán.

SETALA szerint az Oka, Volga, Káma vidékét tekinthetjük a finnugor népek őshazájának.¹⁶ A finnugor törzsek eredeti elhelyezkedését nagyjából nyugot-keleti irányúnak gondolhatjuk, mai elhelyezkedésüket és a nyelvek egymáshoz való viszonyát tekintetbe véve, a magyar-ugorokat területiük keleti szárnyára kellene helyezniünk. Ahogy a keleti-tengeri finnek valószínűleg szélső nyugofi elhelyezkedésük irányában terjeszkedtek tovább, úgy képzelhetjük a magyar-ugoroknak keleti irányban való továbbhaladását.

A csontos gorodiscséről szóló adatokat fogjuk még összefoglalásként egybevetni azokkal a következtetésekkel, melyeket a magyar-ugor kor művelődésére eddig levontunk. Megjegyzendő, hogy az ananjinói műveltség területén a kőkorszaktól egész a volgai-bolgár hatások koráig (Kr. u. 600 körül), tehát Ananjino előtt és után, használtak csonteszközöket a gorodiscsék lakói;¹⁷ és hogy az ananjinói kort követő idők lényegé-

ben alig változott műveltsége szintén áttérjed az Urálon az említett irányban.¹⁸

Feljebb említettem a gorodisecsek és az obi-ugor földön levő várak hasonlatosságát és azt, hogy itt is csak kis társadalmi alakulásokra következtethetünk a várak terjedelméből.¹⁹ Az eszközök anyagának nagy szegénysége jellemző erre a művelődésre. Csonteszközök uralkodnak, ezenkívül még a kő feldolgozása is előfordul. Fém tárgyak ritkák, de néhány öntőforma a fémek feldolgozására mutat. Az ananjinói kultúrában felhasznált bronz anyaga TALLGREN szerint az uráli „csúd” bányákból származik.²⁰ Arra, hogy a „csúd” bányákat kik művelték, választ adni alig lehet, de teljesen valószínűtlen, hogy azok a csontos gorodisecsek lakói lettek volna, mert akkor érthetetlen lenne náluk az érekek szembeötlő ritkasága.

SPICYN orosz archeologus, ki ennek a műveltségnek egyik legjobb ismerője, lehetőnek tartja, bár nem állítja határozottan, hogy a gorodisecsek lakossága „részleges kőkorszakban élt”.²¹ Ezt az elnevezést annál elfogadhatóbbnak véljük, mert a paleolit kor utolsó szakaszát, az ú. n. magdalénient, főként rénszarvasagancsból és csontból készült eszközök jellemzik. Miután ez a csontkultúra még legalább is a Kr. u. VII. századig élt, nem tartjuk valószínűtlennek, hogy a magyar-ugor kort is ilyen „részleges kőkorszaknak” kell elképzelnünk.

A magyar-ugor kor eszközökre és munkákra vonatkozó kifejezései közt nincs olyan, mely a gorodisecsek műveltségének keretébe belő ne illenék. Fémeszközök közül még leginkább köpüshalt fordul elő, ennek a magyar *szalu* szóval való összefüggésére fentebb rámutattam. Fémek csak jelentéktelen szerepet játszottak; a fémekre vonatkozó finnugor szavak ingadozásából és az obi-ugor néprajzi adatokból szintén hasonló állaputra következtethetünk.

Sokkal nehezebb a csontos gorodisecsek élelemszerzéséről helyes képet alkotnunk. A gorodisecsekben vad- és halcsontokon kívül szarvasmarha-, juh-, eb-, disznó- és lócsontok fordulnak elő. TALLGREN szerint az utóbbiak aránylag legkisebb számban.²² Ettől az adattól eltekintve mi sem világosít fel arra nézve, hogy a különféle állatfajok milyen arányban állhattak egymáshoz. PONOMAREV szerint vadászat, halászat és állattenyésztésből élt a gorodisecsek lakossága: TALLGREN „csordákra” gondol, melyeket a lakók legelőre hajtottak.²³ Szerintünk alig képzelhető, hogy az állattenyésztésnek más mint mellékes szerepe lehetett volna egy lényegében vadász-halász életmód mellett. Ha az akkor még irtatlan erdőségektől borított vidéken számottevő állattenyésztés feltehető lenne, akkor annak első következménye a lakosság vagyonosodása lett volna, ennek pedig a leletek épp ellenkezőjét bizonyítják.²⁴ Amit a magyar-ugor kor lótarításáról mondtunk, ahhoz hasonló állapotra mutatnak a gorodisecsek adatai. Itt is ismerték a lovat és használták is, azért lovasnépnek a gorodisecsek lakóit éppoly kevéssé hívhatjuk, mint a lótarító osztjákat vagy vogulokat.

Növénytermelés feltevésére csak igen gyenge bizonyítékot szolgáltatnak az elszórtan előkerülő bronzsarlók. HERODOTOS leírása alapján feltehető, hogy a kereskedőtelepek lakói növényeket is termeltek; hogy a termelésnek ezt az ágát valamilyen mértékben ismerték-e az őslakók, erre választ adni egyelőre nem lehet.

A kereskedelemről, a magyar-ugor kor műveltségi szavaival kapcsolatban nem szólhattunk, mert közvetlenül erre a fogalomkörre csak egy finnugor szava van nyelvünknek: *ár*, és kérdéses, hogy ennek „*praetium*” jelentése volt-e már abban a korban.²⁵ A fémeknél rámutattunk arra, hogy ezek valószínűleg kereskedelem útján jutottak a finnugor népekhez. A finnugor népek számrendszerének fejlettsége szintén csak a kereskedelemmel hozható összefüggésbe. Bár vannak olyan adatok, melyek néma kereskedésről szólnak, mind Jugriában, mind a mordvinok földjén,²⁶ ebből általánosítanunk nem lehet. kivált ha az erdőrégióban állandó kereskedőtelepeket tétélezünk fel.

TALLGREN szerint az ananjinói kor népe a skythákon keresztül főként a Feketetenger vidékén fekvő görög gyarmatokkal állt kereskedelmi összeköttetésben; ez az összeköttetés a korszak végén megszakad és ennek folytán teljes elszegényedés áll be. Időszámításunk első századaiban újabb kereskedelem indul meg és ezzel megint aránylag gazdagabb idők következnek.²⁷

Ilyen összeköttetések magasabb műveltség elemeit hozhatják be kezdetleges fejlődési fokon álló népek közé. HOERNES erre különféle primitív népek életéből hoz fel példákat és hozzáteszi, hogy „ilyen kölcsönzések csak egészen kevéssé és tisztán külsőleg változtatják meg a kezdetleges kultúrképet; lényegében azonban azt át nem alakítják”.²⁸ Hasonló befolyások adják magyarázatát annak, hogy a magyar-ugor kor műveltségi szavai között részben magasabb kultúrára mutató fogalmak is fordulnak elő, mint a milyeneket azok általános jellegéből ítélve várni lehetne.

A finnugor népeket eredeti állapotukban stagnáló, fejlődésükben visszamaradt népeknek tarthatjuk. Anyagi művelődésük, élelemszerzésük általában kezdetleges történetbelépésük korában. Ha az indogermánokkal való ősi összeköttetésekre gondolunk, még szembeötlőbbé válik elmaradottságuk.²⁹ Számbavehető társadalmi szervezete önállóan egynek sem fejlődött és csak állandó külső hatás alatt tudtak részben magasabb művelődési fokokra emelkedni. Ennek a stagnálásnak okát nem a finnugor népek szellemi diszpozíciójában kell keresnünk; magyarázatát eredeti földrajzi elhelyezkedésük adja meg.

A folyóvizektől átszeldelt, sokhelyütt mocsaras erdővidék, mely őket főként a halászat és vadászatra utalta, a közlekedés rendkívüli nehézségei, melyek e vidék legnagyobb részén korunkig fennállottak, a zord éghajlat, mely a termelést minden tekintetben korlátozza: mindez hátráltatta, hogy az ott élő emberek anyagi és szellemi művelődése, vagy társadalmi szervezete magasabb fejlődésnek indulhasson.

Az obi-ugorok, kiknek nagy része korunkig hasonló viszonyok között élt, legtöbbet őriztek meg ezen stagnáló műveltség jellegéből. Elősegítette ezt az a körülmény, hogy aránylag legtovább alkottak egységes lakosságot területükön. A kelet-oroszországi finnugor népek történeti időkben erős volgai-bolgár, tatár és orosz befolyásnak voltak kitéve. Gazdasági fejlődésüket történeti adatokkal lehet nyomozni kísérnünk. A tulajdonképeni finnek pedig, mint láttuk, csak a svéd hódítás alatt tértek át zsákmányoló életmódjukról a termelő gazdálkodásra.

A csontos gorodiscsék adják legjellemzőbb képét az ilyen stagnáló műveltségnek. Ezekkel nyugot felé a pétérvári, dél felé a szarátovi kormányzóságig, az ü. n. djakovai típusú gorodiscsék területe érintkezik. Ezeket főként kerámiájuk alapján különböztetik meg az ananjinói kori csontos gorodiscséktől. Egyrésztük egykorú az utóbbiakkal, más részüket még a nagy népvándorlás korában is használták. Ezekben is nagyrészt csonteszközöket találnak és a leletek hasonló művelődésre mutatnak, mint a csontos gorodiscséké.³⁰ A régészeti adatok még sok kiegészítésre szorulnak és azokból határozott etnikai következtetéseket levonni nem lehet, de figyelemreméltónak tartjuk azt, hogy ennek a feltűnően elmaradott csontkultúrának elterjedése mennyire összeesik a finnugor népeknek a régebbi korra feltehető, utóbb történetileg ismert lakóhelyeivel.

¹ A. M. TALLGREN, Die Kupf. u. Bronzez. in N.- u. Ostrussl.: I. (Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aik. XXV, 1911.), II. L'époque dite d'Ananino (SMY. Aik. XXXI, 1919.); Collection Zaoussailov I, II, Helsingfors 1916, 1918. — ² TALLGREN. SMY. Aik. XXV, 217—18. — ³ SMY. Aik. XXXI, 180—81. — ⁴ SMY. Aik. XXXI, 86. — ⁵ SMY. Aik. XXXI, 71—77. — ⁶ SMY. Aik. XXXI, 35—37, 110, 160—61. — ⁷ SMY. Aik. XXXI, 5—57, 110. — ⁸ SMY. Aik. XXXI, 58—78. — ⁹ SMY. Aik. XXXI, 121; Coll. Zaouss. I, 38; I. SMY. Aik. XXXI, 116: „houes“ ezeket azonban TALLGREN sem említi mint gazdasági eszközöket. — ¹⁰ K. E. v. BAER, Hist. Fragen mit Hülfe der Naturwiss. beantwortet, S. Petersburg, 1873, 77—89. — ¹¹ W. TOMASCHKE, Kritik d. ält. Nachr. II, 19—32; vö. E. II. MINNS, Scythians and Greeks, Cambridge, 1913, 104. — ¹² HERODOTOS, IV, 21, 108, 109. — ¹³ TALLGREN, SMY. Aik. XXXI, 45—55, 110. — ¹⁴ SMY. Aik. XXXI, 75—76. — ¹⁵ HACKMAN, Ält. Eisenzeit I, 354. — ¹⁶ SETÄLÄ, Maailmanhist. II, 495. — ¹⁷ TALLGREN, Coll. Zaouss. II, 19; SMY. Aik. XXXI, 67—68. — ¹⁸ Coll. Zaouss. II, 16; SMY. Aik. XXXI, 81. — ¹⁹ SMY. Aik. XXXI, 67. — ²⁰ SMY. Aik. XXXI, 166. — ²¹ SMY. Aik. XXXI, 109. — ²² SMY. Aik. XXXI, 66, 160. — ²³ SMY. Aik. XXXI, 67, 59. — ²⁴ A háziállatesontoknál lehetne áldozati állatokra is gondolnunk, nem-e vásárolt állatok, mint a vog. és osztj.-nál? vö. MUNKÁCSI, VNépkGy. II, 2. f. 0433—35. — ²⁵ GOMBOČZ—MELICH, EtSz. I, 116. — ²⁶ LEHRBERG, Untersuchungen 44—50; MUNKÁCSI, Ethn. V, 162. — ²⁷ TALLGREN, SMY. Aik. XXXI, 92—95, 182—184. — ²⁸ HOERNES, Nat. u. Urgesch. I, 498; II, 201. — ²⁹ Az ananjinói kor gorodiscséinek csontkultúrája (Kr. e. 600—200) a hallstatti kor végével és a La Tène kor első felével egykorú. Szomszédságában délre, a gazdag skytha sírok, részben eredeti görög, részben félbarbár emlékeikkel, szintén ebből a korból származnak. — ³⁰ TALLGREN, SMY. Aik. XXXI, 81—83; Coll. Zaouss. II, 16.

II.

22. A magyar-ugor kor a rávonatkozó adatok tanúsága szerint közvetlen folytatása volt a finnugor őskor műveltségének és a szavaiban kimutatható újabb művelődési elemekből sem következethetünk arra, hogy azok az eredeti művelődés képét lényegében érintették volna. Ellenben a magyar nyelv „bolgár-török jövevényszavai“, egy, a műveltség minden ágára kiterjedő, teljes átalakulásról tanuskodnak.

Ezeket a legkorábbi török jövevényszókat BUDENZ „ó-csuvas kölcsönzéseknek“ nevezte, mert a köztörök nyelvekétől eltérő hangalakjuk az élő török nyelvek közül csakis a csuvasból magyarázható. De mind a dunai-, mind a volgai-bolgár nyelvnek néhány fennmaradt emléke, valamint az utóbbiból a mordvin, cseremisiz és a permi nyelvekbe átment jövevényszók hasonló „csuvasos“ hangjellegre mutatnak. Ezek alapján alakult ki az a felfogás, hogy a csuvasok, kiknek lakóhelyei főként a régi volgai-bolgár birodalom területén fekszenek, a volgai-bolgárok utódai és nyelvük az ősbolgár nyelv jelenkori fejlődési fokának tekinthető.

A bolgár-török nyelvm emlékek közül legrégibbek a dunai-bolgároké,¹ a Kr. u. IX. század elejéről. A kazánvidéki bolgári sírfeliratok jóval későbbiek (XIV. század első fele), de a kelet-oroszországi finnugor nyelvek bolgár jövevényszavai mindenesetre a IX—X., esetleg már a VII. századból is datálódhatnak. A magyar nyelv bolgár-török jövevényszavai hangalakjuk után ítélve mindezeknél régibbek.

A bolgár-török nyelvek hangtani ismertetőjeleinek egy része ezen nyelveken belül végbement önálló fejlődés eredménye; más részük azonban a köztörök nyelvek későbbi hangváltozásaival szemben a mongollal közös alapalakra vezethető vissza. GOMBÓCZ szerint: török jövevényszavaink legkorábbi csoportjának forrása „egy ó-csuvasos jellegű őstörök nyelv alak volt“.²

¹ Óatalari felirat; a fejedelemlajstrom esetleg már a VIII. sz. második feléből; I. MORAVCSIK Gy. MNy. XVII, 222—25. — ² Az egész §-ra vö. GOMBÓCZ, Die bulgarisch-türkischen lehnwörter in der ungarischen sprache (SUS. Toim. XXX) 24, 186—208; ua. MNy. XVII, 15, 18 és ua. ue. munkában (10, III, a.) A magyar nyelv bolgár-török elemei.

23. A bolgár név Attila hún birodalmának felbomlása után tűnik fel a keleteurópai népekre vonatkozó feljegyzésekben. ENNODIUSnak Theodorichhoz intézett beszéde, ATHALARICHnak a római szenátushoz intézett levele a bolgárokat a húnokkal azonos népnek tünteti fel; ezekből és abból, hogy PROKOPIOS a bolgárokat következetesen húnoknak nevezi, először ZEUSZONTA le azt a következtetést, hogy az V. századvégi és VI. századi források bolgár elnevezés alatt a Pontus és Maeotis vidékére visszavonult húnokat értették.¹ Arra nézve az újabb történeti kutatók legnagyobb része megegyezik, hogy a bolgárok a hún törzsek közé tartoznak.²

A kínai történetírók már a mesés ókorban említik különféle neveken az északi nomád törzseket, melyek gyakran nyugtalanították betöréseikkel birodalmukat. A Kr. e. III. század végétől kezdve nemcsak egyes nevezetesebb eseményekkel kapcsolatban említik a hünöket, hanem már teljesen összefüggő képet adnak történetükről. DEGUIGNES kétségtelennek tartotta a „*hiong-nou*“³ és az európai forrásokból ismert hün nép azonos-ságát; feltevését főként a két név hasonlóságára alapította.⁴ Ezt a feltevést HIRTH egy addig észrevétlenül maradt adattal igazolta. A Wei dinasztia története, mely Kr. u. 550—72 közt hivatalos adatok alapján készült, említi, hogy Kau-tsung császár idejében (Kr. u. 452—466) *Suk-tak* királya követséget küldött, melynek útján az országából származó és *Kn-tsang* elfoglalásánál foglyul esett kereskedők szabadonbocsátását kéri. *Suk-tak* alatt az alánok országát kell értenünk; a megelőző sorok szerint pedig „azóta, hogy a *hiung-nu*-k, miután az ország királyát megölték, annak (az alánokénak) birtokába jutottak. *Hut-ngai-ssü* királyig három nemzedék kora múlt el“. Tehát a *Hut-ngai-ssü*-ra vonatkozó adat idejéből (455 körül) három nemzedéket leszámítva Kr. u. 355 körüli évszámot kapnánk. Minthogy a hünök 375-ben már az alánokkal együtt rohanják meg a keleti gótokat, kétségtelen, hogy itt ők szerepelnek *hiung-nu* név alatt.⁵ HIRTH két adatot hoz fel a Han dinasztia történetéből, melyek a hünök egyes elszakadt részeinek nyugat felé való vándorlásáról szólnak. Az egyik *Tsit-ki tan-hu* története a Kr. e. I. század derekáról, a másik az északi *tan-hu*-é, ki Kr. u. 91-ben tűnt el népével a kínaiak látóköréből nyugat felé.⁶

A Kr. e. I. század derekán trónviszályok bontották meg a hün (*hung-nü*) birodalom egységét; egyszerre öt *tan-hu* (a hün uralkodók címének kínai átírása) harcolt egymás ellen. Utóbb két testvér között oszlott meg a birodalom népe. *Ho-han-sa* Kr. e. 54-ben alávetette magát a kínai császárnak és ezzel annak fegyveres támogatását nyerte meg. Erre bátyja *Tsit-ki tan-hu* nyugat felé vonult, *Ö-sun* szomszédságába. Miután az *ö-sun*-ok megtámadták, megverte seregüket és tovább ment északra *O-kut* ellen és ezt vetette uralma alá. Ezután nyugatra fordult: megverte a *kin-k'un*-okat (kírgizek) és tovább északra menve a *ting-ling*-eket hódoltatta meg. Ezután még többször támadta meg sikeresen *Ö-sunt*. Székhelye ekkor *Kin-k'un*-ban volt.⁷ SHIRATORI és MARQUART földrajztörténeti fejtegetései alapján a fenti adatok így egészíthetők ki: *Ö-sun* (ismeretlen származású nép) keleti határa a Tekes, Kunges és Juldúz folyók vidékére terjed ki; ezen a vidéken ütközött össze *Tsit-ki* először az *ö-sun*-okkal. *O-kut* (v. *Hö-k'ut*, valószínűleg a későbbi ujgur nép) a Kungestől északra, talán a tarbagatai-hegységben feküdt. *Kin-k'un* ettől nyugatra, MARQUART szerint a Balkas-tó felett, körülbelül a mai Szemipalatinszk vidékén volt.⁸ Az ezektől északra lakó *ting-ling*-ek talán a mai teleutokkal állanak valamilyen összefüggésben.⁹

A kírgizek földjéről *Tsit-ki*-t, *K'ang-ki* (Szogdiána, kb. a mai Szamarkand és Taskend) királya meghívta országába, hogy azt az *ö-sun*-ok ellen megvédje; és annak keleti részén adott neki lakóhelyet, „de *Tsit-ki* hordái

ütközben a hidegtől meglepetve tönkrementek és csak vagy 3000 élet-henmaradt érte el *K'ang-ki-t*. *Tsit-ki* onnan is megtámadta *Ő-sun-t* és utóbb olyan elbizakodott volt, hogy mikor *K'ang-ki* királya nem fogadta őt megfelelő szertartással, annak leányát (*Tsit-ki* feleségét) más előkelő személyekkel és többszáz közrendű *k'ang-ki-i* alattvalóval együtt megölette. Ezenkívül *Hap-ső* (aorsói), *Ta-wan* (Fergana) és „más országokat” adófizetőivé tette. *Tsit-ki* még *K'ang-ki*-be költözése előtt megölette egy kínai küldöttség tagjait. Ezért Kr. e. 36 őszén egy főként szövetséges csapatokból álló kínai hadsereg indult megfenyítésére. Ez télen megostromolta és bevette *Tsit-ki* városát. Őt magát lefejezték, ezenkívül még 1518 előkelő és közrendű személy fejét ütötték le; ezek közt volt (első) felesége és a trónörökös is. 145 embert élve fogtak el és még 1000-en felülít hódoltattak meg. Ezeket a szövetséges fejedelmek között osztották el.¹⁰

E szerint *Tsit-ki* 3000 emberéből alig néhány száz maradt volna meg. Azonban ő hadilábon állt *Ő-sun*-nal, melynek 188,000 emberből állt hadserege; újrat mert húzni *K'ang-ki* 120,000 katonát számláló seregével; adófizetőivé tette *Hap-ső-t* és *Ta-wan-t*, pedig az előbbinek 100,000, az utóbbinak 60,000 harcosa volt, és még „más országokat” is.¹¹ Ezek után kétségtelen, hogy *Tsit-ki* seregének sokkal nagyobbna kellett lennie annál a 3000 főnél, mellyel új országába érkezett. Ahhoz az adathoz, hogy embereinek nagy része „tönkrement”, HIRTH hozzáteszi: „más szóval a gyengék visszamaradtak”; szerintem még feltehető, hogy ezek később utána költöztek és talán utóbb még több más hún csapat is követte őt. *Tsit-ki* városa a *Tala* z (*Tö-la*) folyó mellett, valószínűleg a mai *Aulic-ata* helyén lehetett.¹²

Tsit-ki legyőzetésének történetében sehol sem említik azt, hogy népét végleg megsemmisítették volna; ez a fenti számadatok után ítélve nem is valószínű. A kínaiak beérték városának megvételével, az uralkodó és a lakosság egy részének megölésével, más részének foglyul ejtésével. Minthogy a hún főként állattenyésztő nép volt, így feltehető, hogy a népnek csak kisebb része volt a városban. A többiek nyájaikkal szanaszét tanyáztak legelőiken.

Tsit-ki népéről ezentúl mit sem tudnak a kínai források. *K'ang-ki*-ben alig lehetett tovább békés maradásuk. Ehhez nagyon is gyűlöltté tették ott magukat. Ha ott maradnak, úgy róluk is volna tudomásuk, ahogy a a Kr. u. 90-ben nyugatra menekült „északi-*tan-hu*” visszamaradt népének tartózkodási helyét is ismerik. Kína akkor már az egész Tarim medencén uralkodott és könnyen szerezhetett értesüléseket a szomszédos országokról.¹³ Különben *Ta-wan* és *Ő-sun* egyaránt ellenségek voltak, így a keleti elvonulás útja el volt zárva: dél és délnyugat felé *k'ang-ki-i* terület zárta el útjukat.¹⁴ Északnyugaton az Aral-tó környékén az aorsók¹⁵ (*Hap-ső*), északkeleten a kirgizek (*kín-k'un*) tanyáztak, és még ezek fölött északon a *ting-ling*-ek.¹⁶ Ha tehát MARQUARTTAL Szemipalatinszkban látjuk a kirgizek lakóhelyeit, akkor a *ting-ling*-eket az Irtis középső folyásánál, vagy a

Baraba pusztán kellene elhelyeznünk. Ezeknek a népeknek sem lehetett békés szándékuk megtört erejű elnyomóikkal szemben.

Egy út maradt volna tehát nyitva számukra: egyenesen észak felé vagy a Bek-pak-dala steppén keresztül, vagy annak nyugati szélén. A Bek-paktól északra már termékeny területre jutottak, de feltehető, hogy mindinkább észak felé igyekeztek. Egyrészt, hogy kétoldalt fenyegető ellenségeik (az aorsok és kirgizek) szomszédságából kijussanak, másrészt, hogy megfelelő téli szállásokat találjanak. Erre a célra török pásztornépek főként nagyobb folyóvölgyeket vagy erdővidéket szeretnek kiválasztani, hol a téli szelektől védelmet, elegendő fát, állataik számára élelmet és vizet találnak.¹⁷ Ilyennek az Isim és Tobol folyóvidéke és az Urál keleti oldalán elterülő erdőségek jöhetnek elő főként számba; mert az Urál déli nyúlványai, még valószínűleg az aorsok hatalmi köréhez tartoztak.

A magyar nyelv finnugor növény- és állatneveinek tárgyalásánál rámutattam arra, hogy ezek alapján a magyar-ugorok földrajzi elhelyezkedését az Urál két oldalán körülbelül a Permi-kormányzóság déli részében lehetne feltenni. Ezt a feltevést az archeológiai adatok is megerősítik (l. 20., 21. §). Hogy a jellegzetes csontos gorodiscsék kelet felé mennyire terjedtek el, azt pontosabban meghatározni még nem lehet; de gyakoriak Jekaterinburgtól keletre a Pysma, Iszet és Tobol medencéiben. Ezek nemcsak az ananjinói korról (Kr. e. 600—200), hanem a Káma-vidék későbbi régészeti korszakaival is közös műveltségre mutatnak.¹⁸

Török népeknek az északi erdővidéken való megtelepedésére több példát ismerünk. Legismertebb a volgai-bolgároké; ezeket valamelyik nagyobb népmozgalom kivetette kaukázusvidéki szállásairól és új hazát keresve a középső Volga vidékén alapítottak birodalmat. Országuk a steppe és az erdővidék határán feküdt és fővárosuk utóbb, mint a prémkereskedelem központja volt ismeretes. A Kimák nép lakóhelye MARQUART szerint az Irtis középső folyásánál, GARDEZI leírása után ítélve a steppe és az erdőrégió határán feküdt. GARDEZI szerint állattenyésztők voltak, de az a feljegyzése, hogy só nincsen náluk és „aki egy *mann* (két font) sót ad, azért menyétprémet kap“, arra mutat, hogy prémkereskedéssel is foglalkoztak.¹⁹ A jakutok körülbelül a XIII. században kerültek mai hazájukba és bár részben vadászéletmódot folytatnak, maig sem nevezhetők vadásznépek, mert igen tekintélyes állattenyésztésük van és fejlett népiparukkal (főként vasipar), valamint kiváló kereskedőképességükkel vezetészerpet visznek hazájukban.²⁰

Teljesen a magyar-ugorok feltehető urálvidéki lakóhelyeinek szélére vezet az utolsó adat, melyet még felhozhatunk. A kipesaki horda felbomlása után, amennyire az adatokból következtetni lehet, a XIV. században Taibuga tatár fejedelem, Saibáni egyik utóda, új államot alapított, mely északon a középső Irtis-vidéktől az Irtis-Ob-torkolatig és a Túrtaig, dél felé pedig a Tobol folyó vidékére terjedt ki. Ennek székhelye a mai Tjumen táján volt.²¹

A Tobolszki-kormányzóság déli részén fekvő Tobol-Istim-vidék termékeny földje, melyen ma a megművelt mezők nagyobb területet foglalnak el az erdőségeknél, számos folyóvize és északi fekvéséhez képest igen előnyös éghajlata²² teljesen alkalmas lehetett egy nomád, földművelést is űző nép megtelepedésére. Ezt a területet ismerhették a prémkereskedelem révén *K'ang-ki*-ben és az Urálvidék prémjei nem csekély mértékben járulhattak ahhoz, hogy a menekülő húnok ezen a vidéken keressenek szállást. Említettem a volgai-bolgárok és kínaiak prémkereskedését; a jakutok kereskedelmének is ez egyik legfőbb tárgya; Kr. u. III. századi kínai források szerint ez a kirgizeknél²³ és a *ting-ling*-eknél²⁴ is fontos szerepet játszott; JORDANES pedig, a hunugur bolgárokat egyenesen mint prémkereskedő népet említi.²⁵

Így tehát többféle gazdasági ok is szól azon feltevés mellett, hogy *Tsit-ki* népe annak a vidéknek keleti részén települt le, melyen szerintem a magyar-ugorok lakóhelyeit kellene keresnünk. Ez a vidék már messze kívül esett a kínaiak érdekkörén; így teljesen érthető, hogy erről a hún néptörzsekről tovább meg nem emlékeznek. Azért nem valószínű, hogy a Tobol-Istim-vidéken letelepült húnok és keleten maradt rokonaik között minden összeköttetés megszakadt volna. A kereskedelem útján is lehetett tudomásuk egymásról és esetleg a második nagyobb hún exodus előtt is voltak már elégedetlenek, kik a kínai hódoltságot nem akarták elviselni és utánuk költöztek.

Ez a második elvonulás Kr. u. 91-ben történt. A Kr. u. I. század derekán újból két részre vált a hún birodalom és a déli húnok megint alávetették magukat Kínának. Az északi *tan-hu* birodalmát egymás után támadták meg szomszédai és déli rokonai, így mindinkább nyugatra húzódtak, míg végül is egy kínai hadsereg üldözése elől „elmenekült, a nélkül, hogy tudni lehetne, hová lett”. Népéből azok, kik az útra gyengék voltak, visszamaradtak *Jel-pan*-(*Yüé-pan*)-ban, a mai Kucsza felett, a Tiensán-hegységben fekvő vidéken.²⁶ Nem valószínűtlen az a feltevés, hogy az északi *tan-hu* ugyanoda vonult üldözői elől, ahol *Tsit-ki* népe talált menedéket.²⁷

Tsit-ki városának feldúlásától az északi *tan-hu* „eltűnéséig” száz-huszonhat év telt el. Ez alatt az idő alatt rokon törzseitől elszakítva, idegen nép szomszédságában, sőt bizonyára közte is, éltek (feltevésünk szerint) *Tsit-ki* húnjai. Hogy a két nép milyen viszonyban állhatott egymáshoz, arra nézve kételkedni sem lehet. A hún állattenyésztő és e mellett földművelő, vagy talán inkább földműveltető nép volt. De mindenekfelett harciasságáról, államalkotó és szervező tehetségéről ismerte őt kínai szomszédja.

Egyenrangú ellenfelekként álltak egymással szemben, míg belső viszályok, sorscsapások (éhínségek) és a feluszított szomszédok segítségével, sikerült Kínának megtörnie a Hún-birodalmat. Mikor ez végre bekövetkezett és *Ho-han-sa tan-hu* (*Tsit-ki* öccse) a meghódolásra tárgyalat népe nagyjával, azok mind elleneztek a tervet. A terv ellenzőinek szavait így

foglalja össze a Han dinasztia történetírója: „A *hung-nó* nép magasra tartja a bátorságot és az erőt; a leghitványabb szemében a meghódolás és szolgaság. Lovon, harcban és küzdelemben építette fel a birodalmat, és szerzett hatalmat és tekintélyt a *Man* (barbár) népek százai felett; férfias harcosaink, kik elestükig küzdenek, még mindig vannak... *Han* ugyan hatalmasabb mint *Hu*, de *Hung-nó*-t annektálni azért mégsem tudja. Minek forgatnók fel őseink állami berendezését és válnánk *Han* alattvalóivá? Ez hitvány gyalázása volna az elhalt *tan-hu*-knak: így a birodalmak csúfságává fogunk válni! Ezzel ugyan helyre lehetne állítani a nyugalmat, de visszanyerjük-e még valaha uralmunkat a *Man* népek százai felett?”²⁸ Ez a beszéd, ha szószerint talán nem is hangzott így, jellemzi a hatalmát, függetlenségét és ősi állami szervezetét mindenek felett becsülő hún népet. Ha ilyen nép kerül szembe egy oly szervezetlen és olyan kezdetleges műveltségű néppel, mint a milyenek a magyar-ugorokat megismertük, csak egy viszony állhat elő: a hódítók és meghódítottak viszonya.

Ha a húnok maguk a sík, legelőnek, szántónak használható földeken telepedtek is meg, hatalmukat okvetlenül kiterjesztették az északi erdőségekre és az Urál hegyvidékére, ahonnan nyájaik őrizetére, földjük művelésére szolgálkat szereztek és ahova a vadásznép prémzsákmánya is nyilván vonzotta őket. Valószínű, hogy asszonyaikat, vagy legalább azok egy részét, onnan szereztek. A török népek nagyrészt exogámok és a húnok is azok voltak. Erre mutat az a Kr. e. II. század elejéről származó adat, hogy a *tan-hu* csak bizonyos meghatározott hún törzsekből szokott házasodni.²⁹ A meghódított nép számos, főként addig ismeretlen fogalomra vonatkozó szót vett át a hódítók nyelvéből: ezek a magyar nyelv „bolgár-török”, vagy „ó-csuvas” kölesönszavai, a hódítók viszont megtanulták az őslakók nyelvét.

A török népeknél csak a mohammedanizmus hatása alatt tudott a meghódított népek és a hódítók közt a kasztrendszernek egy bizonyos neme kifejlődni. Priskos párbeszéde a hún rabságba esett és ott utóbb szabad hún harcosná lett görög kereskedővel³⁰ arra mutat, hogy a rab-szolgának is módjában állt, ha arra érdemet szerzett, egyenrangú tagjává válni az uralkodó néptörzsnek. *Mó-tun tan-hu* Kr. e. 176-ban, a kínai császárhoz intézett levelében felsorolja győzelmes hadjáratait és a legyőzött népekről azt mondja: „ezek mind *hung-nó*-kká lettek és az íjas népek egy családdá egyesültek”.³¹ RADLOFF számos régi és újkori török nép történetéből hoz fel arra példát, hogyan olvadnak be a meghódított nép egyes törzsei vagy nemzetségei a hódító népbe.³² Ilyen társadalmi egységekbe való beolvadás csakis egyenlő vagy hasonló műveltségi fokon álló népeknél képzelhető el. A magyar-ugorok és húnok közt e téren is sokkal nagyobb különbség volt, semhogy ezt feltenniünk lehetne. Azonban valószínű, hogy a meghódítottak etnikai asszimilálódása és a hódítók nyelvcsereje után az a társadalmi különbség is mindinkább eltűnt, melynek

eleinte fenn kellett állania. Vagyis a már asszimilált ugor elem beolvadt a hódító hún népbe: annak műveltségét és hagyományait is magáévá tette.

Az alatt a százhuszonhat év alatt, mely *Tsit-ki* pusztulását az északi *tan-hu* menekülésétől elvlasztja, négy nemzedék kora telt el. Ennyi idő után lehetne egy nagyobb hún tömegnek közelükbe költözését feltennünk. Ez alatt az idő alatt végbemehetett az ugor és hún (bolgár-török) elemek egyesülése, vagyis a történeti magyarság kialakulása. Csak ilyen összeolvadásból magyarázható szerintünk a finnugor nyelvű honfoglaló magyarság kétségtelenül török etnikai megjelenése, műveltsége, társadalmi és hadi szervezete, mely azt képessé tette arra, hogy a népvándorlás küzdelmeiben résztvegyen és, mint nemzeti egység, fennmaradhasson.

Az északi *tan-hu* népére nézve nincsenek olyan nyelvi bizonyítékok: mint amilyeneket a magyar nyelv „ó-esuvasos” kölcsönszavai nyújtanak. Itt csak a valószínűség szól a mellett, hogy az első kivándorlók lakóhelyeinek közelébe költöztek. Minthogy a hunok nagy része, a későbbi bolgár-török törzsek nyelvéből következett, ilyen nyelvcserén át nem ment, azt kell feltennünk, hogy ők már nagyobb tömegben jöttek és önálló államot alkottak. Erről az állanról sem Kína, sem az európai történétírók nem tudnak, így azt kell feltennünk, hogy távolesett ezek érdekköreitől. Az északi *tan-hu* menekülésének utolsó ismert pontja (*Jet-pan*) szintén északnyugoti irányra mutat.

Említésre méltó még, hogy a magyarok utóbb a Kaukázus vidékén is bolgár törzsek között éltek, és hogy az a név, melyen történeti megjelenésük korában az európai népek megismerik őket (*ungar* stb.), eredetileg egy bolgár-török nép neve volt.²³ A magyarság finnugor nyelve az ilyen együttélésnek akadálya nem lehetett, mert a nyelvcseré után még századokon át fennmaradhatott náluk, a magyar köznyelv mellett, az az „ótörök” nyelv, melyet az új nép megalkotói magukkal hoztak. Ez lehetett az érintkezés nyelve a közelebb lakó török, utóbb hún-bolgár törzsekkel. Ilyen kétnyelvűsége a XI. századi MAHMUD AL KASGHARI hoz fel több példát, a török nyelvekről szóló munkájában²⁴ és vajjon nem erről értesült-e KONSTANTINOS,²⁵ ki ezt azután a kabarok esatlakozásával hozza összefüggésbe? Megjegyzem még, hogy a Kaukázus vidékén való együttélésnek véleményünk szerint szintén vannak nyomai nyelvünkben, de ezek csak egyes kivételes esetekben állapíthatók meg.

A magyar nyelv „bolgár-török” jövevényszavainak tárgyalásánál néprajzi összehasonlító anyagnak főként a Kr. e. I. század közepét megelőző idők húnjaira vonatkozó feljegyzéseket fogjuk felhasználni. Csak ilyenek híján vagy kiegészítésül hozunk fel adatokat más török népek köréből.

¹ K. ZEUSS, *Die Deutschen u. die Nachbarstämme*, München, 1837. 710. —

² ZEUSS i. m. i. h.; W. TOMASCHKE: *Bulgaroi*, Pauly-Wissowa V, 1040; J. MARQUART, *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften*, Leipzig, 1898, 94. — ³ DEGUIGNES átirása; WYLIE: *Hung-noo*; HIRTH: *Hung-nu*; DE GROOT: *Hung-nó*. — ⁴ DEGUIGNES, *Hist. générale des Huns* II, (Tome 1, 2. partie)

Paris, 1756, 13. — ⁵ F. HIRTH, Ueber Wolga-Hunnen und Hiung-nu. Sitzungsber. d. phil.-hist. Cl. d. K. b. Akad. d. Wiss. München, 1899. II, 245—277. — ⁶ HIRTH i. m. 269—74. — ⁷ DE GROOT, Die Hunnen der vorchristlichen Zeit, I, Berlin u. Leipzig, 1921, 221, 227. — ⁸ K. SHIRATORI, Über den Wu-sun Stamm, KSz. III, 127; MARQUART, Über d. Volkst. der Komänen, (Abh. d. k. Ges. d. Wiss. zu Göttingen XIII, Berlin, 1911.) 65—67; DE GROOT (i. m. 62, 221) nem ismeri v. nem veszi tekintetbe MARQUART véleményét. — ⁹ F. HIRTH, Hunnenforschungen, KSz. II, 82. — ¹⁰ DE GROOT, Hunnen, I, 225—26, 229—36. — ¹¹ A. WYLIE, Journal of the Anthropological Inst. XI, 83; X, 42, 44. — ¹² HIRTH, Wolga-Hunnen, 271; SHIRATORI, KSz. III, 117—21; DE GROOT, Hunnen, I, 232. — ¹³ L. más-ként, de nem meggyőzően: DE GROOT, Hunnen, I, 238; KIESSLING (Hunni, Pauly-Wissowa VIII,² 2586—2592) szerint *Tsü-ki* (*Ci-ki*) népének maradékai az alánokkal Kelet-Európába vonultak és ezeket ismernék *χοινοί* néven a nyugoti források. — ¹⁴ K. SHIRATORI, KSz. III, 121—22, 128—29. — ¹⁵ KSz. III, 122; vö. F. HIRTH, Wolga-Hunnen, 251; A. HERRMANN, Die ältest. chines. Karten von Zentral- u. Westasien, Festschr. für F. Hirth, Ostas. Zschr. VIII., 186. — ¹⁶ MARQUART, Komänen, 66—67. — ¹⁷ W. RADLOFF, Aus Sibirien,² I. Leipzig, 1893, 415; E. H. MINNS, Scythians a. Greeks, 2. — ¹⁸ TALLGREN, SMY. Aik. XXXI, 75—76, 81; Coll. Zaouss. II, 16. — ¹⁹ MARQUART, Komänen, 89—92; na. Skizzen zur gesch. Völkerk. von Mittelas. u. Sibirien, Festschr. für F. Hirth, Ostas. Zschr. VIII, 295—96; gr. KUUN GEZA, Gurdzi a törökökről, KSz. II, 178—81. — ²⁰ E. RECLUS, Nouv. Géogr. Univ. VI, 775—777. — ²¹ LEHRBERG, Untersuchungen, 69—87; RADLOFF, Aus Sibirien,² I, 144—45; DEGUIGNES, Hist. gén. des Huns, IV, 446. — ²² RADLOFF, Aus Sibirien,² I, 15—17. — ²³ F. HIRTH, Nachworte zur Inschr. des Tonjukuk (RADLOFF, Alt-türk. Inschr. d. Mongolei, 2. Folge, S.-Petersburg, 1899) 41. — ²⁴ DE GROOT, Hunnen, I, 62; F. HIRTH, Hunnenforschungen, KSz. II, 83—84. — ²⁵ JORDANES, Getica, V, 37. — ²⁶ HIRTH, Wolga-Hunnen, 268—69; MARQUART, Komänen, 69—70; Yüépanról vö. SHIRATORI, KSz. III, 130, de I. MARQUART i. h. uo.; I. még DEGUIGNES, Hist. gén. d. Huns, II, 114—123. — ²⁷ HIRTH (Wolga-Hunnen 69—70) ezt szintén felteszi, de VI—VII. századi adatok alapján *K'ang-ki*-ben keresi az utóbbiak lakóhelyeit; vö. MARQUART, Komänen, 69—70. — ²⁸ DE GROOT, Hunnen, I, 214—15; HIRTH, Wolga-Hunnen, 269. — ²⁹ DE GROOT, Hunnen, I, 57. — ³⁰ Excerpta de legat. ed. C. DE BOOR, 135—136; vö. SZABÓ K. Kisebb tört. munkái, I,² 36—37. — ³¹ DE GROOT, Hunnen, I, 76—77. — ³² W. RADLOFF, Alt-türkische Inschriften der Mongolei, 2. Folge, 014—015; vö. MARQUART, Komänen, 74. — ³³ NÉMETH Gy., On ogur, hét magyar, Dentü-mogyer, MNy. XVII. 205—07 és Kőrösi Csoma-Arch. I, 148—155. — ³⁴ C. BROCKELMANN, Mahmud al Kasghari, Kőrösi Csoma-Arch. I, 37; *Uigur, Cumul, Quai, Jabaqu, Tatar, Basmyl* népekről. — ³⁵ KONSTANTINOS PORPHE, De administr. imp. c. 39 (MHK. 124).

24. Vadászatra és halászátra vonatkoznak: *tör: keselyü, ölyv, turul; cége, gyalom: sőreg, tok.*¹ *Tör* mai jelentése 'madárfogó hurok', ma már csak orvvadászok vagy madarászó gyermekek szerszáma, eredeti jelentése (török és mongol megfelelői szerint) 'madárfogó háló'. Ezzel fogják be a sólymárok vadászmadarait.² Nyilván a sólymászással függ össze egyes ragadozó madarak nevének átvétele, mint a *keselyü, ölyv* és *turul*-é. *Kópó* török megfelelőinek jelentése szintén 'vadászeb'. Átvétele megint a vadászat egy új nemének megismerésére mutat. *Gyalom* a rég ismert hálónak tökéletesebb alakja, *cége* 'halrekeszték', kérdéses, hogy újítást jelentett-e? *Tok* olyan halfaj neve, melyet az 'Ob vízrendszere mellett lakó népeknek ismernie kellett; *sőreg* azonban csakis a Kaspi-tó vagy a Fekete-tenger-és az czekebe ömlő folyók vidékén fordul elő és így a bolgár-török jövevényszók későbbi rétegébe kellene soroznunk.

SCHRADER a sólymászást őshazájának Turkesztánt tartja.³ LAUFER szerint a sólymászás módja a kínai és japán sólymárkönyvek leírásában szembe-ötlően egybevág azzal, ahogy azt Európában, valamint a perzsáknál és araboknál is üzni szokták, úgy hogy ennek egy közös forrásból kell származnia. Ezt szerinte csakis Közép-Ázsia pusztáin és a régi törökök műveltségében kereshetjük. Kínában valószínűleg csak a Han-dinasztia korában jött divatba a ragadozó madaraknak vadászatra való használata és a sólymászás legrégebbi ábrázolása is egy Han-korszakbeli domborművön fordul elő.⁴ Ezek szerint feltehető, hogy a sólymozás a húnoknál már akkor és, minthogy ők lehettek az átadók, már jóval korábban is el lehetett terjedve.⁵ A sólymozás a sík területek, puszták és főként a lovas népek vadászata. A *kopó* esaholva hajtó eb faj, s annyiban lehetett újdonság a magyar-ugorok szemében, hogy ők kutyáikat főként nyomozásra használhatták. A nyomozás, eserkészés és a vadnak lesből való lelővése lehetett, az obi-ugorokra vonatkozó adatokból ítélve, a magyar-ugor-kor vadászata. *Se-ma-ts'ien* történeti művében a *Sí-kí*-ben (Kr. e. I. század elején) találjuk első leírását a húnok életmódjának, ebben csak íjas vadászból van szó. „A gyermekek ürükön vagy juhokon nyargalnak, íjat feszítenek és madarat, menyétet, patkányt lőnek; ha nagyobbak lesznek, lőnek rókát és nyulat, ami élelmül szolgál; és lejjebb, a népről általában: „a jószággal nyugodtan vándorolnak, amellet lőnek madarakat és négylábú állatokat és így tartják fenn életüket.“⁶ Azonban már Kr. e. 62-ben említik a *tun-hu* vadászkirándulását, melyen 100,000 lovas vett részt.⁷ Ilyen vadászaton, melyeknek gyakran hadi készülődés jellege volt, talán kopófalkát is használtak.⁸ Hasonló nagy vadászkirándulását említi Attilának PRISKOS, mely szintén egy hadjárat előjele volt.⁹

A húnok halászatáról nem szólnak a kínai források, ami arra mutat, hogy ez igen mellékes szerepet játszhatott életükben. A halászat ismeretéről a mai török népeknél már *gyulom* és *cége* szavaink megfelelőinek elterjedése is tanuskodik. A magyarokról GARDEZI¹⁰ és IBN RUSTAH¹¹ említik, hogy tél idején a folyókhoz költöznek. GARDEZI szerint „élelmöket ezzel szerzik meg“, míg IBN RUSTAH azt mondja, hogy „az ott-tartózkodás nekik alkalmasabb“. Feljebb említettük, milyen okokból keresik fel a nomád állattenyésztők téli szállásul a folyók partjait. Hogy a magyarok a folyók mentén télen halásztak, az legkevésbé sem jelenti azt, hogy őket halász-népnek lehetne neveznünk. Az olyan népek, melyeknek élelemszerzése halászatra van alapítva, nyáron költöznek a nagy folyók mellé, mikor a halak ivóhelyeikre húznak, mint ahogy azt az obi-ugorok és a XIII. századi tavastok példáján láttuk.

¹ A bolgár-török szókra I. ue. munkában: GOMBÓCZ, A magyar nyelv bolgár-török elemei, 10. III. a. — ² A v. LE COQ, Bemerkungen über türkische Falknerei, Baessler Archiv, IV. 1—13; ALMÁSY Gy., Vándor-utak Ázsia szívébe, Budapest, 1903, 541. — ³ O. SCHRADER, Reallex. der Indog. Altertumskunde, Strassburg, 1901, 211; vö. V. HEHN, Kulturpflanzen u. Haustiere,⁹ Berlin, 1911, 380. — ⁴ B. LAUFER, Chinese pottery of the Han dynasty,

Leiden, 1909, 231—33; E. CHAVANNES. La sculpture sur pierre en Chine, Paris, 1893, 77 és XXXVIII. tábla. — 4 Vö. még: v. LE COQ. Bemerkungen üb. türk. Falkn. i. h. — 6 DE GROOT. Hunnen, I, 3. — 7 DE GROOT i. m. 202. — 8 LAUFER (Chin. pott. Han d. 258—60) szerint Kínába ebefajtákat is hoztak be a húnok földjéről. — 9 Excerpta de legat. ed. DE BOOR, 125, SZABÓ K. Kisebb fört. munk. I,² 17. — 10 MHK. 169. — 11 MHK. 168.

25. A magyar nyelv bolgár-török jövevényszavai az állattenyésztésnek majd minden ágára kiterjednek. *Bika, ökör, tinó, ünő, borjú* és talán *tulok* a szarvasmarhatartás jelentőségéről, *sajt, láró* (?), *tró* és *köpü* a tejtermékek feldolgozásáról tanuskodnak. *Disznó* megfelelője csak a csuvasban van meg; *serte* vaddisznóra is vonatkozhatik; *ártány* pedig eredetileg általában herélt állatot jelentett. Így talán inkább későbbi bolgár behatásnak tulajdonítható a disznótartás ismerete. *Kecske* és *olló* (kecske-*olló*, gödölve) egy új állatfaj megismerésére mutatnak, valamint új állatfaj lehetett a magyar-ugorok szemében a *teve* is. Valószínűleg teljesen ismeretlen volt náluk a baromfinevelés. melyről *tyúk* szavunk tanuskodik, mely hangalakja és megfelelőinek elterjedése után ítélve (a török és mongol nyelvekben) feltétlenül a török népek ősi műveltségi leltárához tartozott. A juh ot ugyan aligbanem ismerték a magyar-ugor korban, de egészen más jelentősége lehetett egy olyan népnél, melynek életmódja főként állattenyésztésen alapult. Erre mutatnak: *kos, ürü, toklyó* és *gyapjú* szavaink, melyek bolgár-török eredetűek. A ló a magyar-ugor korban már kétségtelenül megvolt. Volt kifejezésük a két-, hároméves csikó megnevezésére. Ismerték a nyerges és az ostort. Dacára ennek sajátságos az, hogy a magyar nyelvnek a „bolgár-török érintkezések” korából a lóval, annak tartásával és használatával összefüggő kifejezése alig van. Ilyenek volnának talán *szür*-(ke) és *tar*-(ka), mint lószínűk és *kantár* szavunk. *Gyeplő* eredeti jelentése „kötél, zsinór, fonál” lehetett és ezért alig vonható ide. *Tengely* szavunk nyilván a kocsis valamely alakjának ismeretére mutat. *Karám* és *ól* a jóságnak téli szállásokon való gondozásáról tanuskodik.¹

A *Si-ki* szerint „már *T'ang* és *Jü* (mesés császárok a Kr. e. 24—23. században) előtt voltak hegyi *Dzong*, *Hien-un* és *Hun-ok* nevű népek, kik az északi *Man-ok* között éltek és ide s tova vándoroltak nyájaikkal. Állatállományuk legnagyobbbrészt lovakból, szarvasmarhákból és juhokból áll. Ritkább háziállatok a *t'ok-to* „tevé”, számár és öszvér, *kut-t'i, to-tu* és *to-hi* (az utóbbi három ló- vagy számárféle). Vízet és növényeket keresve vándorolnak”.² Állatállományuk nagyságáról a Kr. e. 124. és 71-iki hadjáratok zsákmányának adatai nyújtanak megközelítő képet. 124-ben egy kínai hadsereg „milliókra és több százezerre” menő állatot vett el a húnoktól. 71-ben öt kínai tábornok vezetése alatt ugyanannyi hadsereg indult az akkor már meggyengült húnok megfenyítésére. A hún nép vénei és gyengéi a jósággal elmenekültek, a zsákmány lovak-, marhák- és juhokban mégis közel 90,000 darabra ment. Ugyanakkor az *ő-sun*-i haderő, mely kínai főparancsnokság alatt külön támadta meg őket, több mint 700,000 lovat, marhát, juhot, szamarat és tevént zsákmányolt.³

A húnokat minden rájuk vonatkozó adat lovasnépnek jellemzi és az említett Kr. e. 54-iki gyűlésen is azt mondják a meghódolás ellenzői, hogy népük „lovon építette fel birodalmát”.

Kocsi használatára is van adatunk Kr. e. 119-ből: mikor a kínaiak bekerítették a *tan-hu* seregét, ez hatöszvères kocsin vágta át magát néhány száz jó lovassal a támadókon.⁴ A hunoknak Kr. e. 135-iki betörése alkalomával mállhavadatjukat említik; valószínű, hogy ez is kocsiokból állt.⁵ Egy aránylag késői adat (Kr. e. 8) szerint Kína terület átengedését kívánta a hunoktól; a *tan-hu* ezt megtagadta, mert „az ottani hegyekben termő fűra sátor- és kocsiigértés céljára van szükségük”.⁶

A Kr. u. IV. századi húnok kocsiját Ammianus Marcellinus említi.⁷

¹ RADLOFF, Aus Sibirien, I, 436. — ² DE GROOT, Hunnen, I, 2. — ³ Ua., no. 113. 194–99; az első adat bizonytalan és valószínűleg túlzott, a másodiknál részletesebben van a zsákmány felsorolva és megközelítően megbízhatónak látszik. — ⁴ DE GROOT, Hunnen, I, 136. — ⁵ Ua., no. 101, 102 „Tross”; WYLLIE JAL. III, 423 „store waggons”. — ⁶ DE GROOT, no. 252. — ⁷ AMMIANUS MARC. Rerum. gest. libri, XXXI, 2, 10.

26. Gabona termelésre következő honfoglaláselőtti török jövevényszavaink vonatkoznak: *árpa*, *búza*, *tarló* (eredeti jelentése „szántóföld”), *eke*, *sarló*, *kéve*, *kepe*, *szérű*, *szór* (a gabonatisztítás kezdetleges módja), talán *ocsa* és lehet, hogy *árok*¹ szavunk a száraz pusztákon divó öntözógazdaság emlékét őrzi. A gabona feldolgozására vonatkozik: *őr* (öröl), de kérdéses, hogy ideszámítható-e a *dara*?² Mint feljebb említettük, valószínűnek tartjuk, hogy a Kaukázus vidékén újabb bolgár-török elemek is kerültek a magyar nyelvbe. Ezenkívül a közönbös hangalakú török szavak közt néhány más korai (kazár, kún, besenyő) jövevényszó is lehet.³ Az őstörök szókezdő *j*-nek háromféle megfelelő alakja van a magyarban: *o*, *gy*- és *sz*- (mely a csuvas *š*-hanghoz legközelebb áll). Az *sz*-es alakú szavakra nézve PAASONENnek is az volt a véleménye, hogy „ezek talán fiatalabb jövevényszórétegbe tartoznának”.⁴ *Szérű* egy „gyűrű” jelentésű török szónak volna *sz*-es alakja. Ugyanezen szónak felel meg *gyűrű* szavunk is. Ez mind jelentés, mind hangalak dolgában közelebb áll a feltehető őstörök szóhoz, így az *sz*-es alakot inkább a későbbi bolgár-török érintkezések korából származónak tarthatjuk.

A húnok életmódjának legrégebb leírása, melyre feljebb hivatkoztam, azt mondja, hogy ők „földet nem művelnek”, de Kr. e. 72-ből és 66-ból van már adatunk arra, hogy lovascsapatokat küldtek *Ku-su-ha* (Kucsua) földművelés céljából. Így legalább is *Tsil-ki* elődjének korában ismerték a földművelést.⁵ Hogy ez jelentékeny nem lehetett, azt a kínaiaktól békés viszonyok idején folyósított évi ajándékok között szereplő élelmiszerek (rizs, köles) bizonyítják.⁶ Növénytermelésre vonatkoznak még: *kender*,⁷ *komló*, *borsó* és *torma*; gyümölcstermelésre és szőlőgazdaságra: *gyümölcs*, *alma*, *körte*, *szőlő*; *szür* (szüret), *bor*, *söprő*. Nagyon kérdéses, hogy *csiger* is idetartozik-e? *Gyümölcsöt* hangalakjánál

fogva az első bolgár-török átvételek közé sorozhatjuk,⁸ de *alma*, *körte* és a szőlőtermelésre vonatkozó szavak, növényföldrajzi okokból csak később kerülhettek a magyar nyelvbe.⁹ *Szőlő* és *szür* hangalakja ez esetben megerősítene fent kifejezett nézetiünket.

Az itt felsorolt növények termeléséről a húnokra vonatkozó kínai feljegyzésekben adatot nem találunk.

A honfoglaláselőtti magyarok szántóföldjeit IBN-RUSTAH említi.¹⁰

¹ De vö. NÉMETH GYULA, Török jövevénysz. középső rétege, MNY. XVII, 25. — ² A török megf. jelentése 'köles, gabona', l. Gombocz Z., A magyar nyelv b.-török elemei. — ³ NÉMETH Gy., MNY. XVII, 22—26. — ⁴ PAASONEN, NyK. XLII, 62. — ⁵ DE GROOT, Hunnen, I, 2, 193, 202. — ⁶ Ua., uo. 69, 87, 185, 217. — ⁷ Kender és török megfelelőinek alakja több indogermán nyelv kendent jelölő szavával mutat némi hasonlóságot. Hazáját Kelet-Európában keresik. SCHRADER szerint mindezen szavak egy finnugor alakban gyökerezőnek; vö. Gombocz Z., BTL. 92, Nytud. III, 272; Ö. SCHRADER, Sprachvergl. u. Urgesch.,² 190, 192; V. HEHN, Kulturpfl. u. Haust.,⁸ 192. — ⁸ Vö. az ua. török megfelelőikkel egyeztetett *szemölcs* szót, Gombocz, Bulg. türk. Lehnwörter (SUS. Toim. XXX) 122. — ⁹ MUNKÁCSI B. (Kőrösi Csoma-Arch. I, 231—234) legújabbán kifejezett véleménye szerint a magyarok a szőlőműveléssel csak Magyarországon ismerkedhettek volna meg, de vö. erre vonatkozó megjegyzéseinket K. Cs.-Arch., I, 4. füzet. — ¹⁰ MHK. 169.

27. Lakásra vonatkozólag csak *sátor* szavunk jöhetne számba; *karó* és talán *szaru*-fa a sátor faalkatrészeire vonatkozhattak, berendezésére pedig *szék* és *bölcső*. Itt említem meg *kapu* és *kút* szavainkat, de kapu bármely bekerített hely (pl. karám) bejárata lehet, a kutak pedig nincsenek a lakóhelyekhez kötve. *Sátor* hangalakja kétségtelenül bolgár-török eredetre mutat; feltehető, hogy török megfelelőivel együtt egy iráni szóra vihető vissza.¹

A Krisztus előtti húnok sátraiak anyagáról nincsen adatunk, de az *ő-sun*-okról, kiket a kínaiak teljesen hún szomszédaikhoz hasonló nomád-népnek jellemeznek, tudjuk, hogy sátraik nemezből készültek. Kr. e. 110—105 között adtak férjhez egy kínai hercegnőt az *ő-sun*-i fejedelemhez. Ez egy énekében így panaszkodik: „Lakásom pusztá és komor, selyem helyett nemezzel van befedve”.² A hún *tan-hu* sátorát ugyanazon időben említik egy kínai követjárás alkalmából.³ A nomadizáló törökségnél általánosan elterjedt jurt vagy kibitka legrégebb képét egy a Kr. u. VIII—IX. században virágzott ujgur birodalom korából fennmaradt festményről ismerjük.⁴ *Sátor* alatt a nomád életmódnak megfelelő, szállítható lakást kell képzelniünk. Hogy ennek anyagára a húnok nagy súlyt helyeztek, azt a fellebb említett idézetből láthattuk, mely szerint egy vidékről azért nem akartak lemondani, mert arra „sátor- és kocsigyártás céljára alkalmas” fája végett volt szükségük. Egy ilyen sátor elkészítése sokkal fejlettebb ipari ügyességet kíván, mint pl. az erdőlakó ugoroké, kik sátor-kunyhóikat a helyszínén található anyagokból tákolják össze.⁵

Úgy látszik, Attila udvarának főépületei is sátrak mintájára készültek. Erre mutat PRISKOS leírása: „Bent a kerített udvaron igen sok lak állott,

részint gyallott, s esínosan összeeresztett deszkákból, részint meghántott s alkalmasan kifaragott deszkákból, melyek esücsba végződő cölöpökhöz voltak eresztve. S a kúpok gyűrűi a földszinttől kezdődve aránylagosan emelkedtek fölfelé.⁶

IBN RUSTAH szerint a magyaroknak sátraik voltak,⁷ AL BAKRI kunyhókat is említ.⁸ A magyarok nemezsátrairól szól LIUTPRAND;⁹ FREISINGENI OTTO szerint még a XII. században egész nyáron és őszön át sátraikban laktak.¹⁰

Szék török megfelelői leülésre alkalmas emelkedett helyet, vagy „padot” jelentenek; „pad” jelentése a magyar népnyelvben is előfordul. Bár a török népek ma általában a földön vagy alacsony padféléken ülnek maguk alá húzott lábbal, úgy látszik, régebben székek is voltak náluk használatban. LAUFER idéz egy adatot, mely szerint Kínában a karosszékek használata török népek közvetítésével jött volna divatba. Az idézett adat a Kr. u. II. századra mutat.¹¹ A török műveltségű mongol uralkodók szintén használtak székeket, melyeken leeresztett lábakkal ültek. A Dzumi’ al Tavarikh egy 1315-diki kéziratának képein többször fordulnak elő a mongol uralkodócsalád tagjai a mai összehajtott táboriszékekhez hasonló bútoron ülve.¹² Attila faszéken ülve fogadta először a bizánci követeket.¹³ A magyarokról FREISINGENI OTTO említi, hogy a király udvarához menve, saját székeit viszik magukkal. Ugyanezen szokásra vonatkozik ROGERIUS feljegyzése, mely szerint IV. Béla megtiltotta, hogy az ország bárói előtte leüljenek, „elégettetvén mindazok székeit, kikét megkaphatta”.¹⁴

¹ GOMBÓCZ, BTL. 115. — ² WYLIE, JAL. XI, 86. — ³ DE GROOT, Hunnen, I, 148, 149. — ⁴ A. v. LE COQ, Chotscho (Berlin 1913), 20. tábla. —

⁵ Vö. SOMMIER (Un estate in Siberia, 518—19) a kirgiz kibika leírását és ennek a szamojédek kunyhóival való összehasonlítását. — ⁶ SZABÓ KÁROLY fordítása: Kisebb tört. munkái, I^o, 31, 32, 42. — ⁷ MIK. 168. — ⁸ VAMBERY fordítása (Magyarok eredete, 133 és MIK. 195) csak sátrakat említ; itt Kmoskó tanár úr fordítását követjük, ki szíves volt a magyarokra vonatkozó arab kútfőkből készülő fordításait rendelkezésünkre bocsátani. — ⁹ Antapadosis, II, 7. — ¹⁰ MARCZALI H., A magy. tört. kútfőinek kézik. (Enchiridion) 120. — ¹¹ LAUFER, Chin. pöött. Han dyn. 234—36. — ¹² F. R. MARTIN, The miniature paint and painters of Persia . . . (London, 1912) II, 44 és vö. uo. 45. tábla. — ¹³ PRISKOS, Excerpta de leg., ed. DE BOOR, 128; SZABÓ K., Kisebb tört. munk., I, 21. — ¹⁴ MARCZALI, Enchiridion, 120, 152.

28. Ruházkodásra vonatkoznak a kétes *süvegen* kívül: *ködmen*, *köpnögy*,¹ *öll*, *öltöz*,² *saru* szavaink. Szövnövények: *kender* és talán *csalán*; ezek feldolgozására szolgál a *tiló* és *orsó*. A ruházkodás anyagára egy szavunk van ebből a korból: *bárony*, eredeti jelentése „selyem”. *Gyűszű* eredetileg is varróeszközt jelenthetett. A kirgizek gyűszűi nem sapkaalakúak, hanem széles gyűrű.³ *Szücs* általában „ruhavarrót, szabót” jelenthetett. Hangalakjánál fogva (szókezdő *sz* ∞ tör. *g*) a későbbi bolgár-török jövevényszók közé sorozhatjuk. Amint a szőlőtermelés is megtelepült életmódra mutat, valószínű, hogy a mesteremberek rendje is csak ilyen viszonyok között keletkezhetett.⁴ Ékszeres és ruhadíszes használatára mutat *gyűrű* és *gyöngy*, valamint itt említhető még *tűkőr* szavunk.

A *Ši-ki* legrégibb leírása szerint a húnok „háziállataik bőrével ruházkodnak és erre még egy prémkabátot öltenek”.⁶ Egy Kr. e. 175-diki adat, de Groot fordítása szerint, „vattázott kabátokról” szól,⁶ de ugyanazon időben megint említi a háziállatok bőrből készült ruháikat.⁷ Igen valószínű, hogy már a Han-dinasztia korából vannak ábrázolásaink a húnok viseletéről. A Kr. u. első századból vagy legkésőbb a II. század elejéről származó domborműveken kínai és barbár csapatok harcai és barbár küldöttségek képei fordulnak elő.⁸ Mindkét ellenséges fél lovasai egyformán vannak öltözve és felszerelve (l. 31. §). Körülbelül combközépig érő kabát vagy dolmány, és egy kissé bővebbfajta hosszú nadrág van rajtuk. A lábbelit megkülönböztetni nem lehet. A süvegek csúcsosak és hegyük előre hajlik. Úgy látszik, mintha részben nyakvédőjük és elől felhajtott ellenzőjük (?) volna.⁹ AMMIANUS MARCELLANUS leírása szerint a húnok öltözéke vászonból és kisebb erdei vadak prémjéből készült.¹⁰ Öltözkükben nem tesznek különbséget házi- és kimenőruha között, de ha azt egyszer felvették, előbb le nem vetik és nem váltják, míg rajtok ronggyá nem megy szét.¹¹ Görbe süvegekkel fedik fejüket és lábszárukat kecskebőr takarja. Alak-talan lábbelijük megakadályozza őket a szabad mozgásban.¹²

A kínaiak évi „ajándékai” között már a Kr. e. II. század első éveitől kezdve elsősorban a különböző selyemáruk szerepelnek. Kr. e. 176 óta himzett és mintázott szövésű selyemszövetekről, ugyanakkor kész selyemruhákról is van szó és 168-tól már font és fonatlan selymet is említenek ezek a jegyzékek.¹³ Az utóbbi anyagokat a húnok maguk dolgozták fel; kérdéses, hogy himzésre vagy szövésre használták-e? Kínától való elszakadásuk után, úgy látszik, iráni területről szerezték be selyemszükségletüket, erre mutat az, hogy a *bársony* szó iráni származású.¹⁴ PRISKOS szerint Attila fogadására hosszú fátylak alatt jöttek ki a leányok, mikor székhelyére bevonult és más helyütt említi, hogy Attila első nejének szolgálói „színes fonalakkal szöveteket hímezének, melyeket a barbárok díszítésül szoktak öltözetük fölé venni”. A sátor vagy ház padozata pedig gyapjúszőnyegekkel volt bevonva.¹⁵ GARDÉŽI szerint a magyarok ruházata „színes selyemszövetekből” készült.¹⁶ IBN RUSTAH pedig elmondja, hogyan veszik ezeket szláv rabszolgáikért a bizánci kereskedőktől.¹⁷

PAN-KU, Kr. u. I. századi kínai történetíró említi, hogy a húnok ruháikat balról gombolják.¹⁸ A Kr. u. VI. századi törökökről feljegyezték, hogy „ruhájuk szárnyát balra vetik”.¹⁹ Ez azt jelenti, hogy a ruha jobb-szárnyát a balszárny fölé hajtva viselték.²⁰

A húnokról ugyanazon I. századi kínai forrás azt mondja, hogy „hajuk testükre lóg le”.²¹ PRISKOS szerint az ő korában a húnok feje „kőröskörül le volt nyírva”.²² A dunai bolgárok simára nyírták fejüket és csak néhány hajfonatot hagytak meg belőle.²³ LIUTPRAND a bolgárok kopasz fejét a magyarokéhoz hasonlítja.²⁴ REGINO krónikájában és THEOTMAR salzburgi érsek levelében is a magyaroknak csak borotvált vagy nyírott fejéről van szó.²⁵ A magyar krónika szerint azonban Vatha, mikor a pogány

vallás visszaállításáért fellázadott, „leborotváltatta fejét és hajfonatait három részben hagyta meg”.²⁶ Így tehát a borotvált fejre és a lelógó hajra vonatkozó adatok összeegyeztethetők. E mellett szól PRISKOS leírása (JORDANES-nél) Attila temetéséről, mikor a húnok a gyász jeléül „hajuk egy részét levágták”.²⁷

¹ L. azonban NÉMETH Gy., MNY. XVII, 26. — ² NÉMETH Gy., Kőrösi Csoma-Arch., I, 74. — ³ ALMÁSY György, Vándor-utam Ázsia szívébe 680, 683. — ⁴ Vö. MARQUART (Festschr. für F. Hirth) Skizzen zur gesch. Völkerk., 291. — ⁵ DE GROOT, Hunnen, I, 3. — ⁶ Uo. 80 „wattierte Jacken”; vö. WYLIE, JAI. III, 417 „skin garments”. — ⁷ DE GROOT, uo. 82. — ⁸ E. CHAVANNES, Mission archéol. en Chine septentr. vol. XIII, 1. partie, 81–82; Z. TAKÁCS, Huns et Chinois, Túrán 1918, 277. — ⁹ CHAVANNES, La sculpture sur pierre en Chine, pl. 38. — ¹⁰ AMMIANUS MARC. (Rerum gest. libri) „ex pellibus siluestrium murium”; vö. F. HIRTH, Hunnenforschungen, KSz. II, 83. — ¹¹ Vö. RADLOFF, (Aus Sibirien, I, 266), az altáji törökökről. — ¹² AMMIANUS MARC. i. m. XXXI, 2: 5, 6. — ¹³ DE GROOT, Hunnen, I, 69, 78, 87, 185, 216. — ¹⁴ GOMBOCZ-MELICH, EtSz. I, 301. — ¹⁵ Exc. de leg. ed. DE BOOR, 140; SZABÓ K., Kisebb tört. munk., I, 3 42. — ¹⁶ MHK. 172. — ¹⁷ MHK. 170, gr. KUUN G. fordítása szerint „aranyszöveteket”: Kmoskó ford. (I. 27. §. 8. jegyz.) „brokátot”. — ¹⁸ WYLIE, JAI. V, 80; ua. uo. „a kínaiak ruhái mindig jobbról gombolódnak”. — ¹⁹ S. JULIEN, Documents historiques sur les Tou-koue. Journ. Asiatique 6e série, III, 331; V. THOMSEN, Inscr. de l'Orchon (SUS. Toim. V) 58. — ²⁰ A magyar viselet is ebben különbözik legfeltűnőbben a nyugateurópaítól, vö. Bécsi Képes Krónika, 1. lap, a királytól jobbra álló 3. alak (CZOBOR B. és SZALAY J., A magy. tört. emlékei. Bpest, 1901, I, 90); Mátyás kir. dolmánya a fraknoi kincstárban (jelenleg M. Iparművészeti Múzeum); egészen a jelenkori magyar diszruhákig és huszáratillákig. — ²¹ WYLIE, JAI. V, 80. — ²² Exc. de leg., ed. DE BOOR, 134, 140; SZABÓ K., Kisebb tört. munk., I, 3 33, 42. — ²³ W. TOMASCHEK, Bulgaroi, Pauly-Wissowa, V, 1044. — ²⁴ Liutprandi relatio de legat. 19. — ²⁵ MHK. 322, 227. — ²⁶ Bécsi Képes Krónika, cap. 47 (M. FLORIANUS, Fontes domestici, II, 154). — ²⁷ JORDANES, Get. 49, 255.

29. A bolgár-török hatás alatt a magyar-ugor *konyha* sokat fejlődött. Bizonyára gabonából készült ételek előállításával függ össze *gyűr* szavunk. Az ételeket *borssal* fűszerezték. A *kölyü* különböző élelmiszerek megtörésére szolgált. *Komló* talán már a sörkészítésnél is szerepelt. *Kancsó* valószínűleg ivóedényük lehetett.

Más eszközökre és munkákra még több új szó került ebben a korban nyelvünkbe. *Bulla* nyilván a nyéllukas baltát különböztette meg a *szalu* néven ismert köpiis baltától (I. 11. §). *Ács*, általában „famunkás” jelentéssel, már a legkorábbi kölcsönzések közé tartozhatik. *Teknő* az átvétel korában is ugyanazt jelenthette, mint ma, míg *szapu* valamilyen fából vagy fahéjból készült edény lehetett. *Szírony* szavunknak, ha a bolgár-török jövevények közé tartozik, átvétele korában a mainál tágabb értelmű volt. *Gyertya* különböző világítóeszközre vonatkozhatott, mai jelentésének korát meghatározni nem tudjuk, de feltehető, hogy ez is igen régi lehet. Csuvas megfelelője szintén „gyertyát” jelent és a *gyertyán-fa*, mely nyilván törzsének sima, világosszínű kérgéről kapta nevét, nyelvünkben már a XIII. század óta kimutatható. *Seper*, *seprő* a lakás tisztántartásának szempontjából jelent haladást. Általában valaminek készítésére, alkotására (teremtésre is) vonatkozhatott *gyárt* szavunk. Itt említjük még *horít*, *tűr* (be-tűr, fel-tűr) és a kétes származású *gyűr* és *teker* igéket.

A hunok élelme a legrégibb adatok szerint részint vadászszakmányukból, részint háziállatok húsából állott.¹ Későbbi (Kr. e. II. század-eleji) leírások említik, hogy a húst főzték és belőle levest készítettek.² ezenkívül tejeseleket ettek.³ Már a Kr. e. II. század elején szerepel a Kínától kapott ajándékok között a „bor, rizs és élelmiszerek“ tétel. Később, még a Kr. e. II. és az I. században, rizsen kívül „rizsmalátát és kölest“ is emlitenek.⁴ A II. század elején az ilyen ételmet még kevésre becsülték, mert egy kínai renegát (Tsung-hang Jüe) szavai szerint „ők ezeket mindig eldobják“.⁵ Azonban Kr. e. 72-ben, mint feljebb említettük, a hunok már maguk is műveltettek földet, tehát szükségletükké vált a növényi táplálék. PRISKOS beszéli, hogy Attila asztalára csak húst adtak, míg a többi meghívottnak már kenyeret és más ételeket is.“

A sátoralkatrészekre és kocsikra vonatkozó adat, melyet már kétszer említettünk, arra mutat, hogy a famunkához értő embernek (ács) igen fontos szerepe lehetett a hunok gazdasági életében.

Itt hozzuk fel még a fémek kérdését. Bolgár-török fémnevet nyelvünkben nem ismerünk, sem olyan kifejezést, mely a fémek feldolgozására vonatkoznék. Kétségtelen, hogy a hunok ősrégi idők óta ismerték és felhasználták a fémeket. Ez egyrészt műveltségük általános jellegéből, másrészt abból is következik, hogy a kínaiak a fémek hiányát, mint feltűnő jelenséget, említették volna. Hogy fémeket nem Kínából kapták, arról az ajándékok jegyzékei tanuskodnak, melyekben ezekről sehol sincsen szó; csak Kr. e. 52-ben emlitenek fegyvereket, aranyat és pénzeket.⁷ Néhány adatból úgy tetszik, hogy a Tien-sán alatt fekvő Kucsia lehetett fémiparuk központja.⁸ A Kr. u. VI. századi törökök hatalomrajutásuk előtt fémeket bányásztak vagy dolgoztak fel.⁹ A jelenkori elszegényedett altaji törökök igen ügyes kovácsok, a jakutoknak pedig jelentékeny fémiparuk van és a vasat is maguk termelik.¹⁰

¹ DE GROOT, Hunnen, I, 3. — ² Ua., uo. 82. — ³ Ua., uo. 81 „milchbrei“; vö. WYLIE, JAI, III, 417 „milk and cream“. — ⁴ Ua., uo. 69, 87, 185. — ⁵ Ua., uo. 81. — ⁶ Excerpta de legat., ed DE BOOR, 144; SZABÓ K., Kisebbségi tört. munk., I, 50. — ⁷ DE GROOT, uo. 216. — ⁸ LAUFER, Chin. pott. Han dyn. 228–230; vö. WYLIE, JAI, XI, 94–95. — ⁹ W. BARTHOLD, Die hist. Bedeutung der alttürk. Inschriften (RADLOFF, Alttürk. Inschr. d. Mongolei, Neue Folge 1897) 2; DEGUIGNES, Hist. gén. d. Huns, II, 350. — ¹⁰ L. 13. §, 13., 14. jegyz.

30. A számolás ismeretének gyarapodásáról kevésbé tanuskodnak bolgár-török átvételek. Ilyen volna maga *szám* szavunk és *tömény*, mely ma már csak *töméntelen* származékában él nyelvünkben. *Tömény* török megfelelői 10,000-et jelentenek. Időbeosztásra: *idő*, *dél* és talán *kor* szavaink hozhatók fel.

Új fogalomkörre vonatkozó szavak *fr* és *betü*. Itt említem *kép* szavunkat és azt, hogy a színek megkülönböztetésének ismerete is fejlődött ebben a korban, mint *sárga*, *kék* és a már korábban említett *szür*-(ke) bizonyítják.

A húnoknál a számolás szerepe már nemcsak a kereskedelemre szorítkozott. A Kr. e. II. század elején uralkodó *Mō-tun tan-hu* idejében minden év őszén nagy gyülekezés volt, „hogy a népesség és az állatállomány nagysága megállapíttassék”. Utóbb (Kr. e. 174 körül) *Tsung-hang Jüe* kínai renegát a *tan-hu* környezetét könyvvezetésre tanította, „hogy a népességet és állatállományt számon tarthassák”.¹

A *Si-ki* nyilván igen korai forrásokra visszamenő leírása szerint „a húnoknak nincs írásuk, szóbelileg kötik egyességeiket”.² Azonban már *Mō-tun* idejétől kezdve említik a *tan-hu*-k leveleit a kínai császárokhoz, melyeknek megszabott nagysága, a címezés és megszólításnak pedig meghatározott alakja volt.³ Hogy ezeknek a leveleknek nyelve és írása milyen volt, azt nem tudjuk.

¹ DE GROOT, Hunnen, I, 59, 80. — ² Ua., no. 3. — ³ Ua., no. 72, 76 stb. és 80.

31. A család fogalomköréből csak *iker* és talán *öcs*¹ származhatnak a bolgár-török kölcsönzések korából. *Kelengye* eredetileg „menyasszonyi ajándékot, hozományt” jelenthetett. A társadalmi életre és a hadviselésre vonatkozó szavak nehezen választhatók el egymástól. *Gyül* éppúgy vonatkozhatik tanácskozó gyülekezetre, mint sereg összejövetelére. *Serey* eredetileg csakis hadsereget jelentett. *Tömény*-t itt mint a 10,000 emberből álló hadi egység nevét említem. *Bátor* mai jelentésén kívül főnévként használva a „hős, harcos” neve volt. Ehhez a sorhoz tartozik még *erő* és *gyáva* (?), bár az utóbbinak eredeti értelme inkább „hitvány, haszontalan” lehetett és talán *ál*, melynek megfelelői több török nyelvben „stratégiaira, hadicselre” vonatkoznak. Itt hozom fel még *harung* szavunkat, melynek mongol megfelelője „réz ütő-hangszert”² jelent. A hadviseléssel kapcsolatban említem a *békét*, melynek származása azonban kétes. A jogi fogalmak fejlődésére jellemző *törvény* és *tanú*. Ide tartoznék még a kétes *bakó* és *bilincs*. *Barom* eredeti jelentése „vagyon, gazdagság”. *Bélyeg*ből alig lehet különösebben „tulajdonjegy” használatára következtetnünk. Ez nyilván, éppúgy mint *bér* szavunk is, kezdetől fogva igen tárgyértelmű volt. *Szatócs* általában kereskedőt jelentett. *Kölcsön*, melynek megfelelője csak a csuvashan és a mongolban mutatható ki, az utóbbi nyelvben „kamatot” is jelent.

A rokonsági nevek hiánya szerintünk arra mutat, hogy a magyar-ugorok nem kaptak hún nőket feleségül;³ ez a két nép hatalmi viszonyából természetesen következik. Ellenkező esetben épen a család körébe tartozó kifejezések között kellene „bolgár-török” jövevényeket várnunk. A magyar-ugor asszonyok viszont igen erős előmozdítói lehettek a húnok nyelvcserejének.

A Krisztus előtti időkben a hún *tan-hu*-k többnejűségben éltek. A törzsönkívüli házasság (exogamia) mellett bizonyít az, hogy a *tan-hu* csak bizonyos meghatározott családokból házasodhatott.⁴ Ezenkívül természetesen

idegen asszonyokat (pl. kínai hercegnőket) is vettek feleségül.⁵ *Tsit-ki tan-hu* háremét említi a városa elestéről szóló leírás.⁶ PRISKOS adatai szerint Attilának és Budának is több neje volt.⁷ Azonban úgy a *tan-hu*-knak, mint Attilának is volt egy első, mintegy hivatalos felesége.⁸ A pogány dunai bolgárok is többnejeük voltak és fejedelmeik egész háremeket tartottak.⁹ Valószínűleg ugyanilyen többnejűség lehetett elterjedve a hún népnél általában és ezt csak a vagyoni viszonyok korlátozták.

A magyarok, GARDÉZI szerint, a *kalimot* (nővételárt) lovakban, pénzben és áruban fizették a leány atyjának; ez viszont tíz darab prémet adott a vőlegény atyjának.¹⁰ Talán az utóbbira vonatkozott eredetileg *kelengye* szavunk? TAGÁNYI mutatta ki a hazai jogszokásokról szóló hecses tanulmányában, hogy a levírátus intézménye (mely szerint az özvegyet az elhalt testvérének vagy rokonának kellett feleségül vennie) a régi magyaroknál is megvolt.¹¹ A húnoknál ezt a szokást már a legrégibb leírások is megemlítik.¹²

A húnok állami és hadi szervezetéről *Mó-tun tan-hu* korából (kb. Kr. e. 209—174) vannak részletes adataink. Az egész birodalom bal (keleti) és jobb (nyugati) részre volt osztva. Mindegyik résznek voltak *Hien* és *Kok-le* királyai, fővezérei, főtábornokai és más méltóságai. Egészében huszonnégy főméltóság volt, akiket „tízezer lovas“-nak is neveztek. A nagyobbaknak tényleg tízezer, a kisebbeknek néhány ezer lovasuk volt. A főméltóságok örökletesek voltak. Nekik ezer, száz és tíz ember felett álló parancsnokok voltak alárendelve. Minden év első hónapjában összegyűltek a birodalom nagyjai a *tan-hu* udvaránál. Az év ötödik hónapjában nagy gyűlekezés volt, ezenkívül ősszel is, mikor az ember- és állatállományt vették számba.¹³

A Kr. u. VII.—VIII. századi törököknél és a XIII. századi mongoloknál szintén hadi egység volt a *tümen*.¹⁴ GARDÉZI és LEN RUSTAH szerint a magyarok serege 20,000 lovashól állt.¹⁵ E szerint valószínű, hogy a magyar sereg, a kabarok csatlakozása előtt két *tümen*-be volt beosztva. Sőt valószínű az is, hogy ez a tizedes számrendszeren alapuló beosztás, úgy mint a húnoknál, egész a századokig és tizedekig lehetett keresztülvive. Erre a feltevésre egyrészt Szt. László III. 1. törvénye jogosít fel, melyben az „örök“ századosairól és tizedeseiről van szó. Másrészt ennek alapján valószínű, hogy KÉZAI SIMON adata, ki a honfoglaló magyarok századosait és tizedeseit említi,¹⁶ megbízható hagyományon alapul.¹⁷ A magyarok gyűléseit nemcsak a krónikák említik, hanem ezen szokásuk feltűnt FREISINGENI OTTÓNAK is.¹⁸

A már többször említett legrégibb leírás szerint „a hún harcosok ereje az íj kezelésének ügyessége... Ők mindnyájan páncélos lovasok“. „Hosszú (messzehordó) fegyvereik: íjak és nyilak, rövid (közelharcra való) fegyvereik: pallosok és kopják.“¹⁹ „Páncél“ alatt alig érthetünk mást, mint bőrvértet, talán csak erős bőrruhát. Érepáncélok Kínában is csak a két Han-dinasztia korában kezdtek lassan használatba jönni.²⁰ A feljebb említett Han-korbeli domborművek kínai és barbár (hún) lovasain merev

vértnek nincs semmilyen nyoma sem. Ugyanott megjegyeztük már, hogy a kínai lovasoknak ugyanolyan öltözeke és felszerelése van, mint ellenségeiknek. A könnyű lovasságot Kína a hünöktől vette át és már *Wu-ling Tsao*-i királyról (Kr. e. 325—298) feljegyezték, hogy „megváltoztatta az erkölcsöket, *hu* ruházatát viselt, lovasokat és íjasokat gyakorolt be...”.²¹ A gyors támadások, veszély esetén való hirtelen visszavonulás egy előnyösebb állásba, eselvetések az ellenségek körülfogására, szóval az egész jellegzetes lovas-íjas haremodor teljesen kifejlődött már náluk. Aki fejet hozott vagy foglyot ejtett, az egy pohár bort és foglyait kapta a *tan-hu*-tól jutalmul.²² AMMIANUS MARCELLINUS ugyanígy írja le a hünök haremodorát. O vérteket nem említ, csak bőr- és vászonruhákat. A csontnyílhegyek, melyekről szól, nem az urálvidéki csontkultúrával való érintkezésnek emlékei-e?²³ A honfoglaláselőtti és honfoglaláskori magyarok fegyverzete BÖLCS LEO szerint szintén kard, vért, íj és kopja volt.²⁴ A honfoglaláskori sírokban kardok, nyílhegyek és kopjavesek mellett csákányok is fordulnak elő. A *csákányt* talán később vették át egy köztörök nyelvet beszélő néptől. A honfoglaláskori magyarok vértjei is alig lehettek mások, mint bőrvérték. Vasvértnek vagy páncélingnek nyoma nem mutatható ki a honfoglaláskori sírokból. A magyarok haremodora ugyanaz volt, mint a hünöké és a későbbi török népeké. BÖLCS LEO különösen kiemeli a magyarok és bolgárok taktikájának azonosságát.²⁵

Felemlítünk még két adatot azon nevezetes esemény történetéből, mikor *Mô-tan tan-hu* (Kr. e. 201. v. 200-ban) körülvette Kao császárt és a kínai sereget hét napig éhezettette. Az egyik az, hogy a hün lovasságnak nyugaton csupa „fehér” (sziürke), keleten „kék” (vasderes), északon „fekete”, délen „vörös” (pej) lova volt.²⁶ Ebből az adathból arra következtethetünk, hogy az egyes csapattestek csak egyszínű lovakat használtak. A másik, ugyanezen eseményre vonatkozó adat szerint „a hünök az ostromnál levették lovaik nyergét, azt halomba rakták és így feljebb értek, mint a város fala.”²⁷ Ez Kézának Aquileia ostromáról adott leírására emlékeztet, ahol Attila rakat halmot harcosainak nyergeiből, azokat meggyújtatja és ezek tüzetől leomlanak az ostromlott város falai.²⁸

Harang szavunkhoz megjegyzem, hogy harangot vagy rézdobot a hünöknél nem említenek a kínai adatok. Csak egy Kr. u. 10—11-iki feljegyzés szól arról, hogy egy hűbéres *tan-hu* doboskocsit kap ajándékba.²⁹ Azonban a kínai hadseregben ilyenek már igen korán szerepelnek. Egy Kr. e. IV. századi hadászati munkában említenek dobjelzéseket³⁰ és Kr. e. 99-ben a hünök ellen harcoló kínai seregben a lövés megkezdésére dobbal, megszüntetésére ércharanggal adták meg a jelt.³¹

A Krisztus előtti hünök törvényei már nem ismerték a vérbosszút. „Aki más ellen kardot ránt, azt kivégzik. Aki rablás vétségébe esik, annak családja tesz a hatóságok kezüket. A kisebb vétségeket korbácsolással,³² nagyobbakat halállal büntetik. Bezárás legfeljebb tíz napig tart és alig van néhány fogoly az egész birodalomban.”³³ PRISKOS idejében a hünök,

kiknek viszálya volt egymással, Attila elé járultak és ő tett igazságot közöttük.³⁴ A dunai bolgároknál is igen szigorú volt az igazságszolgáltatás. A kivégzés a közönséges büntetések közé tartozott; nemesek, kik felázadtak, nemcsak maguk vesztették életüket és vagyonukat, hanem gyermekeiket és rokonaikat is kiirtották.³⁵

Bölcs LEO császár szerint a magyarok népét „nem szeretettel, hanem rettegéssel tartják féken, bűnöseiket a főnökök szigorú és súlyos büntetéseknek vetik alá”.³⁶ KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS szerint pedig a magyarok két más fejedelme, kik az első után rangban következnek, „a gúlász és karkhász, bírói tisztet viselnek”.³⁷ Ezek és mindaz, amit a dunai bolgárok jogszokásairól és törvényeiről tudunk, valószínűvé teszik, hogy az, amit KÉZAI a húnok (ill. magyarok) törvényeiről és büntetéseiről mond,³⁸ nagyjában hiteles hagyománya a kereszténység előtti jogi állapotoknak. SZENT-ISTVÁN (I, 16) törvénye szinte szószerint ugyanúgy rendelkezik annak büntetéséről, ki más megsértésére kardot ránt, mint a Krisztus előtti húnok említett törvényei. HÓMAN megállapítása szerint XI. századi törvényeink vérdíjrendszere is keleti eredetű és azt a magyarok „ősi hazájukból hozták magukkal”.³⁹

A Kr. e. II. század közepétől fogva tudunk arról az állandó kereskedelemről, mely békés időkben a határkapuknál Kína és a húnok között folyt. Ennek a kereskedelemnek Kína is nagy fontosságot tulajdonított.⁴⁰ Egy aránylag késői adat, mely azonban nyilván régi szokásról szól, említi, hogy a húnok Kr. u. 1—9 közti időben *Ö-huan*-ba mentek az évi prém- és szövetaadó behajtásáért. A küldöttekhez hún férfiak és asszonyok esatlakoztak, hogy ott kereskedést üzzenek. A húnok lovakat és marhákat vittek magukkal, ami bizonyára az ő kereskedelmi cikkeit volt.⁴¹ A török népek prémkereskedésére feljebb (a 23. §-ban) hoztunk fel példákat.

A IX. századi magyarok. IBN RUSTAH szerint, főként a szlávok földjén szerzett rabjaik árán vásároltak bizánci árukat.⁴²

¹ Vö. 16. §, mint finnugor szó SZINNYEI, NyH.⁶ alapján; a török szó-hasonlításra I. NÉMETH Gy., Körösi Cs.-Arch., I, 75, MNy. XVII, 25. — ² GOMBÓCZ, BTL. 83. — ³ Az ellenkező véleményre vö. SZINNYEI, Magy. ered., 63—65. — ⁴ DE GROOT, Hunnen, I, 57. — ⁵ Ua., uo. 69, 92, 185 stb. — ⁶ Ua., uo. 235, 236. — ⁷ Excerpta de legat. ed. DE BOOR, 131; SZABÓ K., Kisebb tört. munk., I,² 26, 28. — ⁸ DE GROOT i. m. I, 66, 187, 201, 236; SZABÓ K., K. tört. m., 42; Excerpta de leg. ed. DE BOOR, 139. — ⁹ C. J. JIRECEK, Geschichte der Bulgaren (Prag, 1876), 131; vö. Nicolai pontifici I. responsa ad consulta Bulgarorum. Ph. LABBEI et G. COSSARTII, Sacros. Concilia VIII (Lut. Parisiorum 1671), 534. — ¹⁰ TAGÁNYI K., A hazai élő jogszokások gyűjtéséről, Ethn. XXVIII, 201—202. — ¹¹ Ethn. XXVIII, 209—10. — ¹² DE GROOT i. m. I, 3, 82. — ¹³ Ua., uo. 55—59. — ¹⁴ RADLOFF, Alttürk. Inschr. d. Mong. Neue Folge, 177; DEGUIGNES, Hist. gén. des Huns. II, 25; vö. MARQUART, Festschr. für F. Hirth, Ostas. Zschr. VIII, 291. — ¹⁵ MHK. 167. — ¹⁶ MHK. 485. — ¹⁷ Vö. még KÉZAI (MHK. 481): „Tunc de tribubus 108 elegerunt viros fortes ad bellandum, assumentes de quolibet genere decem milia armorum”. — ¹⁸ OTTONIS FRISINGENSIS episc. gesta Friderici imp. Lib. I, cap. 31; MARCZALI, Enchiridion, 120. — ¹⁹ DE GROOT i. m. I, 3. — ²⁰ B. LAUFER, Chinese clay figures, I, 174—190. — ²¹ DE GROOT i. m. I, 34. — ²² Ua., uo. 3, 61. — ²³ AMMIANUS MARC. rerum gest. libri, XXXI, 2: 8, 9. — ²⁴ MHK. 34.

— ²⁵ MHK. 32. — ²⁶ DE GROOT i. m. I, 63; DE GROOT hozzáfűzött megjegyzését (uo.) nem tarthatjuk valószínűnek. — ²⁷ Ua., i. m. I, 99. — ²⁸ FLORIANUS, Fontes dom. II, 66. — ²⁹ DE GROOT i. m. I, 272. — ³⁰ A FORKE, Festungskrieg im alten China, Festschr. für F. Hirth, Ostas. Zschr. VIII, 112—113. — ³¹ DE GROOT i. m. I, 166. — ³² Ua., i. m. I, 60, szövegben „keréketöréssel“, de vö. I. jegyzet; szerintünk, a szöveg összefüggése után ítélve „korbácsolás“ olvasása a legvalószínűbb. — ³³ Ua. uo. I, 60. — ³⁴ Excerpta de leg. ed. DE BOOR, 140; SZABÓ K., K. tört. m. I³, 43. — ³⁵ JIREČEK, Gesch. d. Bulg. 132; LABBEI et COSSARTII, Sacros. Conc., VIII, 524, 527, 530. — ³⁶ MHK. 33. — ³⁷ MHK. 127. — ³⁸ MHK. 481; FLORIANUS, Fontes dom., II, 58. — ³⁹ HOMAN B., Magyar pénztörténet (Bpest, 1916) 157—161. — ⁴⁰ DE GROOT i. m. I, 91, 96, 97. — ⁴¹ Ua., uo. 265. — ⁴² MHK. 169—170.

32. A vallás fogalomkörébe tartozó szavak két csoportra oszthatók. Az egyikhez tartozik: *böles*, eredeti jelentése: „varázsló“; *bü* és *báj*, mely két szó rendszerint együtt fordul elő *bübáj*, *bübájosság* alakban. *Bü* eredetileg is „varázst, varázslást“ jelentett, *báj* pedig „köteléket, szalagot“; az összetétel tehát „varázslással való megkötést, lekötést“ jelent. Ezek a fogalmak a varázslás körébe tartoznak, mely a magyar-ugorok vallásában is nagy, szinte kizárólagos szerepet játszhatott. Talán ide vehető még *boszorkány* szavunk. Ennek eredeti jelentése azonban egyelőre közelebről nem állapítható meg.

A másik csoporthoz számíthatjuk *bűn*, *gyarló*, *bocsánik*, esetleg már feljebb említett *érdem* szavunkat. *Bűn* a szó régi értelmében maradt fenn nyelvünkben.¹ *Gyarló* eredeti jelentése „bűnös“ volt.² *Bocsánik* (*bocsát*) és a vele egybetartozó *bucsú* általános „elbocsát, elereszt“ jelentése mellett, már igen korán vonatkozhatott egy vallásos értelemben vett „bűnbocsá-natra“.³ *Érdem* szavunknak ujjur megfelelője szerint „erény“ jelentése is lehetett.⁴ Ennek a csoportnak szavai olyan erkölcsi fogalmakra vonatkoznak, melyekből nyilván magasabb fejlettségű vallás ismeretére kellene következtetnünk. Nehezebb volna „szent“ jelentésű *egy* (*id*, *üd*, pl. *egyház*, *unnep* ered. **id-nap*⁵) szavunkat szorosabban az egyik csoportba osztanunk.

Nagyon kétes, hogy vallásos fogalmat jelentett-e valamikor *sárkány*, mely hangalakja szerint legrégibb török jövevényszavaink közé tartozik.

Temetkezésre *koporsó* és *gyász*on kívül még *tor* szavunk volna talán felhozható. *Koporsó* megfelelői főként „kisebb ládát“ jelentenek a török és mongol nyelvekben. De minthogy a mongolban „koporsó“ jelentése is előfordul, burját megfelelője pedig csak erre a fogalomra vonatkozik,⁶ feltehető, hogy mai jelentése már az átvétel korára megy vissza.

A Kr. e. II. századi húnok vallásáról is ismerünk néhány adatot a kínai források révén. Az ország nagyjainak ülése az év első hónapjában, a *tan-hu* udvarának áldozóhelyén jött össze. Az ötödik hónapban tartott nagygyűlés a *Liong* sánénál volt és ott „az ősöknek, az égnek és földnek, a szellemeknek és az isteneknek“ hoztak áldozatot.⁷ A *tan-hu* hajnalban a napot, újholdkor a holdat üdvözölte meghajlással.⁸ Mikor Kr. e. 40 körül *Hó-han-sa tan-hu* a kínai követekkel szövetségre lépett, „egy hegy tetején fehér lovat vágtak“ és a bort megkeverve, „együtt véresküt ittak“.

Tehát vagy az áldozati állat, vagy az esküvők vérét keverték a borba.⁹ A húnok vallásának egyes elemei (az ősök, az ég, égitestek, a föld, különféle szellemek és istenségek) mind összeegyeztethetők a samánkodással. Ezek az elemek felismerhetők a mai altaji sámánok idézőigéiben. A fehér-vagy világosszínű loáldozat szintén szerepel a pogány törökök áldozati szertartásaiban.¹⁰ Amiben leginkább lehetne eltérést látnunk, az a húnok szertartásainak rendszeressége, míg a sámánok áldozatai inkább alkalmiszerűek. Feltehető volna, hogy a húnok már igen korai időben átvettek egy magasabbrendű vallást vagy annak egyes elemeit. Török népeknél aránylag korán ismerünk olyan adatokat, melyek idegen vallásrendszerek átvételére mutatnak. Kérdéses, ezek közé sorozható-e a következő? Kr. e. 121-ben egy kínai tábornok a *hin-tó*-i hún fejedelemtől egy „arany képet” zsákmányolt, melyet az „az égnek bemutatott áldozatainál használt”. Késői (Kr. u. IV–VI. sz.) kommentátorok szerint ez egy Buddha-bálvány lett volna, de ez a feltevés aligha fogadható el.¹¹ A Kr. u. VI. századi törököknél már kimutatható a buddhista vallás terjedése.¹² A VIII–IX. századi ujgur birodalomban a buddhizmus mellett a manicheizmus és utóbb a nestoriánus kereszténység is teret hódított.¹³ Ha buddhista hatás alig tehető is fel a Kr. e. I. század derekán a húnoknál, talán más, közelebbiről meg nem határozható indogermán érintkezések nyomaira gondolhatnánk.¹⁴ A fehérloáldozat a perzsáknál, a loáldozat az indogermánoknál általában el volt terjedve.¹⁵ *Bűn* szavunk eredetileg valószínűleg árja származású.¹⁶ A kínai források annyira ellentétesnek tüntetik fel a húnok erkölcsi felfogását az övékével,¹⁷ hogy erősebb vallási befolyást erről a részből alig lehetne feltennünk.

A Maeotis mellett lakó hún-bolgároknak (528 körül) ezüst- és bronzbábványaiuk voltak¹⁸ és a IX. századi dunai bolgároknál is volt még nyoma a bálványimádásnak.¹⁹ AL BAKRI szerint a magyarok bálványimádók voltak.²⁰ Talán *kép* szavunk (l. 30. §) hozható ezzel összefüggésbe, mint-hogy ennek megfelelője, mint bolgár-török jövevényszó, az óegyházi szláv nyelvben „képet és bálványt” is jelent.²¹ Loáldozatról a magyaroknál tud ANONYMUS²² és VATHA pogány lázadásának leírásában is van szó „lőhúsevésről”, ami nyilván a loáldozatra utal.²³ A fellebb említett hún „véreskü” talán összefüggésbe hozható a magyarok vérszerződésével.

A magyaroknak „kutyára vagy farkasra” való esküvése, melyről THEOTMÁR salzburgi érsek levelében van szó,²⁴ emlékeztet arra, hogy a dunai bolgárok áttérésük előtt a nap, hold és csillagok imádásán kívül „kutyáknak is áldoztak”.²⁵

A hún *tan-hu*-kat koporsókban sírholtha temették el. Sírjukba aranyat, ezüstöt és ruhákat tettek. Közelálló alattvalói és kedvelt ágyasai közül sok esetben „több tíz vagy száz főnyi” követte őt a halálba.²⁶ PRISKOS ismert leírása Attila temetéséről, ahogy azt JORDANES-nél találjuk, sok hasonló vonást mutat.²⁷ A pogány dunai bolgároknál szintén szokásban volt, hogy előkelő embereikkel azok szolgálót és nejeit eltemették.²⁸ A honfoglaláskori

sirok tanúsága szerint a magyarokkal fegyvereiket, lovukat és a ló szármását temették el. Szövetmaradványok és ékszerek tanuskodnak arról, hogy a halottat ruhájával és életében viselt összes holmijával tették sírjába. Tömeges temetkezések nem fordulnak elő, így az asszonyok és szolgák leületése náluk nyilván nem volt szokásban. Teljes lócsontvázak sem fordulnak a sírokban elő; valószínű, hogy a lovat részben elfogyasztották a halotti tornál. A sírok helyenként ki voltak tapasztva, koporsónak vagy deszkának, melyre a halottat fektették, csak ritkán volt nyoma megállapítható.²⁹

¹ NÉMETH GY., Kőrösi Csoma-Arch. I, 73. — ² Ua., uo. I, 75—76. — ³ EtSz. I, 428. — ⁴ NÉMETH GY., Kőrösi Csoma-Arch. I, 73. — ⁵ NÉMETH GY., Kőrösi Csoma-Arch. I, 242. — ⁶ GOMBOCZ, BTL. (SUS. Toim. XXX) 98. — ⁷ *Liong* sárkánynak is olvasható, ezért egy Kr. u. V. századi kommentátor azt mondja, hogy a *ku-k* sárkányisteneket tisztelték. DE GROOT szerint (Hunnen, I, 59) *liong* idegen szó átírása ebben a szövegben és így a következtetés szóra sem érdemes. — ⁸ DE GROOT, Hunnen, I, 59, 60. — ⁹ Ua., uo. I, 223. — ¹⁰ W. RADLOFF, Aus Sibirien II,³ 1—67. — ¹¹ DE GROOT i. m. I, 120; vö. O. FRANKE, Zur Kenntn. d. Türkvölker (Abh. Akad. Berlin, Phil. hist. Cl. 1904) 90—91. — ¹² F. HIRTH, Nachworte z. Inschr. des Tonjukuk (RADLOFF, Alt. Inschr. II. Folge) 115—116. — ¹³ A. v. LE COQ, Túrán, 1918, 15; ua. Chotscho (Berlin, 1913) 4—5. — ¹⁴ Vö. A. v. LE COQ, Túrán, 1918, 9—15. — ¹⁵ M. HOERNES, Natur u. Urgesch. I, 575; O. SCHRADER, Reallex. d. indog. Altertumskunde (Strassburg, 1901) 624. — ¹⁶ NÉMETH GY., Kőrösi Csoma-Arch. I, 74; vö. EtSz. I, 593. — ¹⁷ DE GROOT, Hunnen, I, 3, 82. — ¹⁸ MALA-LAS, Chronogr. Corpus script. hist. byz. (Bonn, 1831) 432; THEOPHANES, Chronogr., I, ed. DE BOOR (Lipsiae. 1883) 176. — ¹⁹ Nic. pontifici resp., Labb. et Coss. Sacros. conc., VIII, 530: „de iis autem qui . . . idolis immolant . . .”. — ²⁰ MIHK. 195; IAN RUSTAN és GARDEZI szerint (MIHK. 169, 172) a magyarok tűzimádók, ez a kifejezés nem jelent mást, mint hogy „pogányok” voltak; vö. MARQUART, Festschr. für F. Hirth, Ostas. Zschr. VIII, 297. — ²¹ ST. MLADENOV, Vestiges de la langue protobulgare. Revue des études slaves, I (Paris, 1921, 48—49. — ²² MIHK. 414. — ²³ Bécsi Képes Krón. M. FLORIANUS, Pontes Dom., II, 155. — ²⁴ MIHK. 326; vö. KATONA L., Ethn. VIII, 65. — ²⁵ THEOPHYLACTOS ACHRID., Hist. Mart. XV. Mart. Migne, Patr. gr. CXXXVI, 189. — ²⁶ DE GROOT, Hunnen, I, 60. — ²⁷ Getica, 49. — ²⁸ AL BAKRÍ: MARQUART, Streifzüge, 204. — ²⁹ HAMPEL J., A honfoglalók emlékei (Csánki D., Árpád és az Árpádok, Bpest, 1907) 108: ua., MIHK. 743—746.

33. Finnugor növény- és állatneveink tárgyalásánál rámutattunk arra, hogy *fogoly* és *fayyal* szavaink jelentésváltozása egy északibb erdővidékről délibb fekvésű sík vidékre való költözéssel hozható összefüggésbe. Bolgár-török eredetű állatneveink nagyjából sík, napos helyeken élő állatokra vonatkoznak. Ilyenek a *borz*, *gőrény* és *ürge*.¹ Ezeket ugyan részben ismerhették a magyar-ugorok is, de egy pusztai népnél fontosabb szerepük lehetett, mint prémállatoknak.² A *túzok* a síkság jellegzetes madara.³ A *gódény* főként az Azovi-tenger moecsaiban, a Kaspi- és Aral-tó partjain fordul elő, de nagyobb folyók mentén néhány száz mérföldnyire felvonul mocsaras vidékekre, így az Iszét és Isim síkságain, bár ritkán, szintén előfordul.⁴ *Béka* van az északi erdővidéken is, így valószínű, hogy a török szó átvétele a katonabéka, rana esculenta és válfaja a „rana ridibunda” megismerésével függ össze.⁵

Két idetartozó halnevünk közül a *tok* az Ob folyamrendszerében előfordul, de nagy tömegekben főként a Kaspi-tóban és Fekete-tengerben és az ezekbe ömlő folyókban található.⁶ Nevének átvétele tehát inkább ezek vidékén volna feltehető. A *sőreg* már kizárólag a Fekete-tenger, Aral- és Kaspi-tó és ezek folyóinak lakója.⁷

Közelebbi földrajzi meghatározásra vezetnek növényneveink. *Kőris*, *som* és *szőlő* kétségtelenül bolgár-török jövevényszók. A *kőris* elterjedésének keleti határa nem éri el a Volgát (l. II. térkép), a Kaukázusban, főként a nedves tengerparti erdőkben és a Kubán vidékén nagyon elterjedt fanem.⁸ A *som* északi és keleti elterjedéséről Oroszországban nincsenek pontos adataink. A jekaterinoszlávi kormányzóságban és Tauria északi részében hiányzik. Ezért Köppen kétesnek tartja, hogy a doni kozákok földjén előfordulna, ha csak nem ültetve. Található azonban a Krim hegysegeiben és a Kaukázusban mindenfelé; ennek mind déli, mind északi részén.⁹ A *szőlő* elterjedését a bortermelésre alkalmas területek szempontjából kell elsősorban számbavennünk, mert *szür*, *bor* és *söprő* szavaink ennek ismeretéről tanuskodnak. A bortermelésre alkalmas terület északi határa Oroszországban — hozzávetőleg — Beszarábia északi részéből kiindulva, Mohilevnél megy át Podoliába, azután a kherzoni és jekaterinoszlávi kormányzóság északi szélét érintve, egyenes vonalban húzódik a Volga melletti Szareptára. A Kaspi-Aral közti síkságon csak az Urál folyó torkolatánál tenyészik. A Kaukázus vidéke kiválóan alkalmas a szőlőtermelésre. A hegységben, főként délen, de annak északi nyúlványain is a Bes-tauig vadon megterem. Ezenkívül a krimi félszigetnek van még ősrégi szőlőkulturája.¹⁰ Magyarok szőlőiről nem tudnak a keleti források; a kazárokéi, IBN HAÜQAL és ISTAXRI¹¹ tanúsága szerint nagyon jelentékenyek lehettek. *Alma*, *körte* és *kökény* szintén nem lehetnek a Tobol-Isim vidékén átvett jövevényszók. Az *alma* és *körte* tömeges előfordulásának keleti határa nem éri el az Urál-hegységet (l. II. térk.).¹² Vadalmafák állítólag a baskir földön fordulnak még elő, vadkörte pedig régebben Uralszk körül és az Urál folyó alsó folyásánál lett volna még található.¹³ A *kökény* keleti határpontját Orenburgnál éri el.¹⁴ Mindhárom fanem előfordul még Krimben és nagyon elterjedt a Kaukázusban.¹⁵

Ezek szerint tehát a *kőris* kelet felé a Don vidékéig terjed, a *som* pedig eredetileg talán a kherzoni kormányzóságon túl sem tehető fel, azonban mindkettő előfordul Krimben és gyakori a Kaukázusban. Ugyanitt nagyon elterjedt fanemek: az *alma*, *körte* és *kökény*. A Kaukázus vidékének és részben a Kubán felett elterülő síkságnak a *borz*, *görcény*, *ürge*, a Maeotis mocsarainak a *gödény* reudes lakói voltak. A *tok* és *sőreg* ezen vidék vizeinek jellegzetes halfajtái.

Finnugor nevű állataink ezen a területen szintén mind találhatók. Mind a *sül*, *méh*, *nyuszt* (*mustela martes*), *fogoly* (*perdix cinerea*), mind a *hölgy menyét*, *nyúl*, *egér*, *róka*, *bagoly*, *holló*, *varjú*, *fecske*, *fajd*, *daru*, *hattyú*, *lúd* és *kégyőfélek* is. A *fagyal* (*ligustrum vulgare*) nagyon

elterjedt a Kaukázus vidékén, valamint a szilfafélék egyik neme, az *ulmus campestris* is. A *fenyő* fajtaiból a *pinus silvestris* a Kaukázus hegységeinek, az *abies Nordmanniana* a felső Kubán és mellékfolyói vidékének gyakori fája.¹⁶ A Kaukázusban mindenfelé előfordul a tölgy és a mogyoró.¹⁷ Az állat- és növényföldrajzi adatok tehát legalább is nem zárják ki azt a feltevést, hogy a későbbi bolgár-török érintkezések színhelyét a Kaukázus vidékén keressük.

¹ PALLAS, Zoogr. Rosso-Asiatica, I, 71, 87, 157. — ² Az ürgére nézve vö. PALLAS i. m. I, 157—158. — ³ PALLAS i. m. II, 97. — ⁴ Ua., i. m. II, 293. — ⁵ Ua., i. m. III, 7, 10, 11. — ⁶ Ua., i. m. III, 92. — ⁷ GOMBÓCZ, MNy. XIII, 185—189; PALLAS i. m. III, 98. — ⁸ FR. TH. KÖPPEN, Geogr. verbr. d. Holzgewächse des eur. Russl. I, 578—88. — ⁹ KÖPPEN i. m. I, 449—52. — ¹⁰ Ua., i. m. I, 95—108; V. HEHN, Kulturpfl. u. Haust.⁸ 88. — ¹¹ MHK. 232. — ¹² KÖPPEN i. m. I, 404—417; I, 396—402. — ¹³ Ua., i. m. I, 406; II, 176. — ¹⁴ Ua., i. m. I, 267—77. — ¹⁵ Vö. KÖPPEN i. helyeit. — ¹⁶ KÖPPEN i. m. II, 464—557. — ¹⁷ Vö. a 20. §-ban a tölgyfáról és mogyoróról mondottakat.

34. KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOSnál magyar követség járt abban az időben, mikor „de administrando imperio“ című munkáját írta. A követség vezetői: Árpád egyik dédunokája (Τετραρχους) és Bulcsu kharkász voltak.¹ A magyarokra vonatkozó adatai tehát nyilván főként ezek elbeszélésén alapulnak. Ezen adatok szerint a magyarok régebben Kazár-országhoz közel, *Levedia* nevű földön laktak. „Három évig laktak együtt a kazárokkal és együtt harcoltak velük minden háborújukban.“ Hét törzsből állottak és vajdáik voltak, kik közül *Levedi* (Λεβεδίης) volt az első, de ez is csak vajda volt, mint a többiek. Mikor őket a besenyők megverték, egy részük Levedivel Etelköz² nevű helyre ment lakni. Innen hívatta magához Levedit a kazárok khákánja és szólította fel arra, hogy ő legyen fejedelme népének, „neki pedig — a khákánnak — engedelmeskedjék“. Levedi maga helyett Álmost,³ vagy annak fiát, Árpádot ajánlotta. A khákán erre követeket küldött vele a magyarokhoz, kik azokkal tanácskozva, Árpádot tették fejedelmükké. KONSTANTINOS két helyütt is kiemeli, hogy a magyaroknak korábban nem volt soha fejedelmük, sem közülük való, sem idegen.⁴ Kétségtelen, hogy a három év félreértésen vagy elíráson alapul és hogy jóval hosszabb ideig kellett a magyaroknak a kazárokkal „együtt lakniok“, mert különben nem vehettek volna részt a kazárok minden háborújában. Már ez az adat is igen szoros kapcsolatra mutat. Abban, hogy a khákán Levedit magához hivatja és főként abban, hogy követeinek kiküldése nyomán választják a magyarok Árpádot fejedelemmé, régi függő viszony nyomait lehet felismernünk. A khákán felszólítása, hogy Levedi mint fejedelem „majd neki engedelmeskedjék“, nyilván ennek a régi állapotnak fenntartására vonatkozott.

Miután a besenyők a magyarokat a kazárok szomszédságából, sőt — az együttlakásból következtetve — a birodalom területéről kiszorították, a két nép viszonyát új alapon kellett rendezni. Most már a kazá-

roknak is érdeke volt, hogy a magyarok egy önállóbb hatáskörű fejedelem vezérlete alatt éljenek, mert különben attól kellett félniük, hogy a magyar törzsek esetleg egy ellenséges néphez (a besenyőkhöz) csatlakoznak.

Etelköz fekvését KONSTANTINOS leírásából jól ismerjük. Ennek folyói a Dnyeper (Βαρύξ), Bug (Κουβού), Dnyeszter (Τρούλλος), Pruth (Βροῦτος), Szeret (Σέρετος) voltak⁷ és nyilván határfolyója volt az alsó Dunának a Szerettől a Fekete-tengerig terjedő része. KONSTANTINOS korában ezt a területet a besenyők birták. Ezek egy része azonban ekkor Uzia, Khazária és Alánia felé lakott. Uzia és Khazária, vagyis az úzok és a kazárok földje szerinte a besenyőkétől egyenlő távolságra — ötnapi járásnyira — fekszik.⁸ Így ő nyilván csak a tulajdonképeni kazárok területét, a Kaukázus keleti része és a Volga között, a Kaspi-tó hosszában elterülő földet nevezi Khazáriának. Mert az úzok akkor a besenyők régi területén, a Volgától keletre fekvő vidéken tanyáztak. Hogy a Kaspi-tó és a Maeotis között fekvő föld nyugati része akkor a besenyőké volt, arra Alánia közelsége, de még inkább az a megjegyzés mutat, hogy területük „közel van Khersonhoz és még közelébb Boprosához”.⁹ A bizánci Kherson a Krim-félszigeten, a mai Szevasztopol közelében. Bopros (Pantikapaion) pedig a félsziget keleti csücskén, a Kimmeri-Boprosnál (Jeni-Kaléi-szoros) feküdt; Bopros városa, valamint a Don alsó folyásánál fekvő *Sarkel* erőd a Kazár birodalomhoz tartozott. Így tehát a besenyők területének keleti része a régi Kazár birodalom nyugati felét is magában foglalta. Minthogy a besenyők a Volgán átkelve, első előretörésükkel a magyarok területét foglalták el, valószínű, hogy az alsó Don és a Maeotis vidékén kellene azt a *Levediát* keresnünk, melyben a magyarok a kazárokkal „együtt éltek”.¹⁰

A honfoglaláselőtti magyarokra vonatkozó keleti források közül IBN RUSTAH (arab, X. század elején), GARDÉZI (perzsa, XI. sz. közepén), AL BAKRI (spanyolorsz. arab, † 1094)¹¹ munkái a legjelentősebbek. Mindhárman merítenek egy közös ősforrásból,¹² mely a magyarok levediái életének korából származik. Ez véleményünk szerint legtisztábban AL BAKRI szövegében maradt fenn. IBN RUSTAH és GARDÉZI pedig egy későbbi — az etelközi tartózkodás korából származó — leírásból merítették bővebb szövegeik betoldásait.¹³

AL BAKRI szerint a magyarok: „a besenyők és a bolgárok földjéhez tartozó *Eskel* vidéke között laknak”. „Országuk egyik határa a rümiak (bizánciak) földjével szomszédos. A másik, a sivataggal szomszédos határunk mellett hegység terül el.” Ezután két népet említ, melyek egyike a hegységen, másika annak alsó részén, a tenger mellett lakik és így folytatja: „Ez a hegység addig terjed, míg *al báb-ica-l-abrâb* (Derbent) földjéhez nem ér és a kazárok földjével határos.”¹⁴ A magyarok határára említett hegység kétségtelenül a Kaukázus, még pedig annak nyugati része, mert Derbentet és a kazárok földjét a hegység másik végére helyezi. A sivatag a Kaukázustól északra elterülő síkság. A „bizánciak földje” alatt itt a Krim-félszigetet vagy Kherson városát kell értenünk. A Tamán-félszigeten

fekvő Phanagoreia, valamint Bosporos is, kazár fennhatóság alatt állott már a VIII. század elején és mikor Szent Konstantin 860 körül Khersonban tartózkodott, a város környékén portyázó magyarok támadták meg.¹⁵

Al-Bakri leírásának bevezető sorai a magyarok területének északi határára vonatkoznak. Hogy ehhez a Don alsó folyása is hozzátartozott, azt az ANONYMUSnál fennmaradt *Dentumoger*¹⁶ név is valószínűvé teszi. Ez a szó NÉMETH GYULA szerint egy „doni magyar” jelentésű török alakra vezethető vissza.¹⁷ A Volgától keletre eső síkság a IX. század közepe körül már a besenyők területéhez tartozott.¹⁸ Így tehát a besenyő szomszédság teljesen elfogadható. „A bolgárokhoz tartozó *Eskel* vidék” azonban egyelőre megoldhatatlan kérdés elé állít. Itt szerintünk csak egy feltevést lehetne megkockáztatni. Az *Eskel*¹⁹ szó alig választható el az IAN RUSTANNál említett *eszel*²⁰ (v. *isyl*) névtől, mely néven ő a volgai bolgárok második törzsét ismeri.²¹ A volgai bolgár birodalom kiterjedéséről ugyyszólván semmit sem tudunk. Fővárosuk — nyilván kereskedelmi és talán taktikai okokból — a Káma-Volga-torkolat közelében, az erdővidéken volt. Állattenyésztők és földművelők voltak²² és ezért gazdasági okokból dél felé a sík vidéken is kellett terjeszkedniök. Így talán a szóbanforgó adat alapján fel lehetne tennünk, hogy második törzsük területei közel fekiüdtek a magyarok északi határához.

Al-Bakri szövege csak egy uralkodójáról tud a magyaroknak: „királyuk címe *kündü*.”²³ A „király” szó itt nagyon tág értelemben veendő.²⁴ A *kündü* (v. *kündi*)²⁵ cím az altaji török törzseknél (ú. n. altaji tatárok) korunkig fennmaradt és egy alárendelt tisztséget (második a törzsfő után) jelöl. Nagyon valószínű, hogy *kündü*-re kell helyesbíteniünk egy kazár tisztség nevének első részét, melyet régebben *kender khákán*-nak szoktak olvasni.²⁶ Ez pedig a tulajdonképeni uralkodó helyettesének helyettesét jelölte. Így ez a cím a magyaroknál is alig jelenthetett egy önállóbb hatáskörű uralkodót, de megfelelt az olyan „első vajda” állásának, amilyen KONSTANTINOS szerint Levedi volt.

SALLAM tolnács Góg és Mágóg gátjához való 842-iki utazásának leírásában — annak egyik szövege szerint — említi, hogy a Kaukázuson átmenve „tizenhét napig a *baszdirtok* határán utaztak”.²⁷ Korábban kifejtett véleményünk szerint az útvonal, melyre ez a megjegyzés vonatkozik, a Kaukázus északi lejtői hosszán, a Káspi-tótól a Tamán-félszigetre vezetett.²⁸ A Kaukázus feletti *baszdirtok* alatt nyilván a magyarokat kell értenünk. A magyar nevet gyakran találjuk ebben az alakban az arab íróknál.²⁹ A magyarok Kaukázus feletti tartózkodásának nyelvi bizonyítékai is vannak, ezek a magyar nyelv *oszét*-alán³⁰ jövevényszavai. Kétségtelenül ilyenek és pedig a Kr. u. IV—V. századnál későbbi időben átvett kölcsönzések: *asszony*, eredeti jelentése „urnő, királyné”, *hid* és *vért*. *Asszony* valószínűleg a magyar előkelők házassági összeköttetései révén jutott nyelvünkbe. *Hid* legalább is félig települt életmódról tanuskodik.³¹ Pusztai nomád népek nem szoktak hidakat verni. A 20. fejezetben fejeztük ki azt

a véleményünket, hogy a magyar-ugorok az oroszországi tölgyfárégió kivül laktak és hogy a tölgyfának nyelvünkben nincsen finnugor neve, ami bizonyos fokig megerősíti ezen feltevésünket. Viszont nem érdektelen az, hogy a *tölgyfa* nevére az eddigi megfejtési kísérleteknél csak az oszét nyelv megfelelő szava volt számbavehető, bár ennek az összevetésnek hangtani nehézség áll útjában.³²

A magyarok a Kaukázus feletti síkságnak nyugati részén, a kazárok pedig ennek keleti — a Kaspi-tó felőli — részén laktak. Ott voltak városaik: *Khanlikh* vagy *Itil*, a Volga deltájában³³ és *Samandar* a Kaspi-tó partjánál,³⁴ fennhatóságuk azonban, mint láttuk, kiterjedt a Donig és a kimmeri Bosporus mindkét partjára, így tehát a magyarok területére is. Hogy a magyarok a kazár birodalomhoz tartoztak, annak még egy bizonyoságnál tekinthetnők a IX—X-ik századi, Bizáncban legelterjedtebb nevüket: *turkoi*.³⁵ NIKOLAOS MYSTIKOS egy helyütt nyugati turkokról szól (οἱ ἐκ τῆς Λαογαυίας Τούρκου) és ezen megjelölés alatt minden valószínűség szerint a magyarokat érti.³⁶ A nyugati jelzöt nyilván megkülönböztetésül használja egy „keleti turkok” néven ismert néppel szemben. THEOPHANES a kazárokat némely helyen „keleti turkok”, vagy egyszerűen turkoknak is nevezi.³⁷ Ámbár THEOPHANES feljegyzéseinek kora óta (IX. sz. eleje) nincs írott adatunk arról, hogy a kazárokat Bizáncban *turkoi* néven ismerték volna, éppen NIKOLAOS MYSTIKOS megkülönböztető „nyugati” jelzője alapján fel kell tennünk, hogy ez az elnevezés a X. század elején még ismeretes volt. MARQUART szerint a kazár állam a VI. századi török birodalom fennhatósága alatt jött létre és annak nyugat felé előretolt őrse volt. Ezt SEBEOS örmény történetíró egy a 627 körüli időre vonatkozó adata is bizonyítja. Ugyancsak 627-ben szerepel THEOPHANES-nél Ziebil (ki a khágán után a második méltóságot viselte), mint a Herakleios segítségére menő kazár sereg parancsnoka. Ezt a Ziebilt pedig — az örmény és kínai adatok összevetése alapján — MARQUART a nyugati törökök kaganjával, *T'ong Jabzu Chagan*-nal azonosítja.³⁸ Így tehát a kazárok *turkoi* elnevezése tisztán politikai eredetű, és ha ezt a magyarokra alkalmazták, ennek csakis politikai oka lehetett, és pedig az, hogy ők a kazár — korábban türk — birodalom népei közé tartoztak.

A keleti források legrégibb szövegének korát pontosabban meghatározni nem lehet. MARQUART szerint valószínűleg a IX. század első felében, vagy annak közepén keletkezett.³⁹ Ha a SALLAM tolmács útleírásához fűzött magyarázataink helyesek, úgy 842-ben a Kaukázus felett találjuk a magyarokat.

THEOPHANES és NIKEPHOROS patriarcha⁴⁰ egy közös régibb forrás alapján beszélnek el a bolgárok származásának mondáját. A bolgárok őshazája szerintük „Nagybolgária”, a Maeotis és a Kubán folyó közt fekvő vidék volt. Kovrát fejedelem birodalmán öt fia osztozott. Négyen átkeltek a Donon és különféle helyeken telepedtek le. A legidősebb fiú, Batbain, az őshazában maradt. Ezután kijött Berzilia belsejéből a kazárok

népe és a Fekete-tengerig minden földet meghódított. Bathaiant, az első Bolgária fejedelmét adófizetőjévé tette és THEOPHANES szerint „ezt az adót mai napig behajtja rajta”.⁴¹ THEOPHANES ennek a szövegnek más helyeinél is tekintetbe veszi a korabeli állapotokat és a szerint változtat forrásán,⁴² melyet NIKEPHOROS, úgy látszik, változtatlanul idéz. Így azt kell feltennünk, hogy THEOPHANES Chronographiaja megírásának idejében (IX. sz. eleje) tudtak Bizáncban egy bolgár — vagy legalább is annak tartott — népről, mely a Maeotis vidékén élt a kazárok fennhatósága alatt. Minthogy a IX. században a besenyőknek a Volgán való átkeléséig semmiféle népmozgalomról nem tudunk, azt kellene feltennünk, hogy a Maeotis-menti bolgárok alatt a magyarokat értették. Közbevetőleg hozzuk fel, hogy MARQUART három helyet említ MAS'ÜDI munkáiban, ahol ez a bolgárokról szóló szövegekbe magyarokra vonatkozó adatokat zavar és a magyarokat is *burgar*nak nevezi. Az egyik adat, melyben Velence vidékén 923 vagy 924-ben portyázó burgarokról van szó, kétségtelenül az akkor ott harcoló magyarokról szól.⁴³ Minthogy alig fogadható el MARQUART azon feltevése, hogy MAS'ÜDI burgarja téves olvasáson alapulna,⁴⁴ valószínűvé válik, hogy forrása is *burgar* néven ismerte a magyarokat. Ezen a területen, legalább is a VI. század közepétől fogva, bolgár törzseket találunk. PROKÓPIOS szerint a kaukázusi ságinokon túl a Maeotisig és Donig fekvő föld neve *Eulysia*.⁴⁵ Az embereket, kik itt laknak, előbb kimmerieknek hívták, most utiguroknak hívják őket. Ezután elbeszéli az *utigurok* és *kutrigurok*⁴⁶ származásának legendáját. A húnok, kiket akkor kimmerieknek hívtak, egykor egy király alatt egyesültek. Ennek két fia, Utigur és Kutrigur megosztozott birodalmán, mindegyik saját nevét adta a nép ráeső részének. Egyszer — egy szarvastehenet üldözve — megismerték a Maeotison átvezető utat. Erre az egész nép átkelt és meghódította a vízen túl lakó gótok földjét. Ezután a kutrigurok áthozatták erre a földre családjaikat, az utigurok pedig visszamentek lakni régi hazájukba.⁴⁷ Az utigurok és kutrigurok származásának mondája kétségtelenül összefügg a húnok származásának legendájával, melyet JORDANES őrzött meg⁴⁸ PRISKOS elveszett történeti művéből. Ebben a mondában egyes személyek nem szerepelnek. A Maeotison túl lakó hunok vadászni előtt egy szarvastehen tünik fel és ez, a mocsárba menve, azon átvezeti őket. Amint a túloldali földre érnek, a szarvas eltűnik. A húnok, mikor először átkeltek a Don-Maeotis vonalán, csakugyan a gótokat támadták meg és azok területét foglalták el. A PROKÓPIOSNÁL fennmaradt monda nyilván erre az eseményre céloz. A kutrigurok és utigurok nevei már a VI. századi állapotok behatása alatt kerültek a mondába. Az utigurok visszavándorlása PROKÓPIOSNÁL közvetlenül követi a gótok legyőztetését. Nézetünk szerint ebben a mondai adathán olyan hún néptörzsedékek emléke maradt fenn, melyek Attila birodalmának felbomlása után húzódtak vissza a Maeotis keleti partvidékére. Ilyen, részben nyugatról visszavándorolt, részben talán már a hún uralom korában is ott élő törzsek lehettek a

saragurok, urogok és onogurok, kiket 461—65 között az avarok elől menekülő savirok űztek ki ősi lakóhelyeikről.⁴⁹ Ez az esemény röviddel (8—12 évvel) követte Attila halálát. A savirokat, kik mindenesetre az Urál-hegység és Kaspi-tó között nyomultak nyugat felé, utóbb a Kaukázus felett lakó népek között találjuk.⁵⁰ A CHORENAI MÓZES nevén ismert földrajz a *savirk* népet ezen terület keleti részére, a Kaukázus és Volga közt elterülő vidékre helyezi, míg ennek nyugati részén a „húnok királyságáról” van tudomása.⁵¹

Azt kell feltennünk, hogy az onogurok korábban — más hún-bolgár és alán népekkel együtt — az egész Kaukázus feletti síkságot birták, és hogy ők a savirok elől szorultak ennek a területnek nyugati részére, a Maeotis vidékére. Valószínű, hogy a „hatalmas és népes” savirok, kik több államot alkottak,⁵² az onogurok felett fennhatóságot is gyakoroltak. Erre lehetne legalább gondolni JORDANES zavaros leírásából, melyben a *hunagurok* nevét ott említi, ahol a megelőző sorok után a savirokat vár-nánk,⁵³ amiből SEBESTYÉN arra következtet, hogy itt a két név azonos értelemben szerepel.⁵⁴

Legkésőbb 552 körül a Maeotis-menti utiguroknak a kutrigur testvérnép ellen viselt harcáról értesülünk.⁵⁵ MENANDER PROTEKTOR szerint 558-ban az avarok legyőzték az unigurokat, azután a zölöket, a savirokat pedig elpusztították.⁵⁶ Utóbb azonban megint csak arról hallunk, hogy az utigurok (a kutrigurokkal együtt) alattvalói az avaroknak. Erre hivatkozik Baján, mikor 568-ban magának követeli azt a sarcot, melyet a bizánciak korábban ennek a két népnek fizettek.⁵⁷ Valentinos bizánci követ 577-ben a törökökhöz vezető útján a Kaukázus felett ment át az ú. n. *Akkagus* vidékén, mely nevét egy asszonytól kapta, kit Anagaios, az utigurok fejedelme bízott meg az uralommal.⁵⁸ Ugyanazon időben Anagaios, mint egy török sereg parancsnoka szerepel Bosporos ostrománál,⁵⁹ amiből kitűnik, hogy az utigurok a törökök fennhatósága alatt állottak. Viszont Turxanthos török fejedelem azzal diceseszik Valentinos előtt, hogy ők az egész hatalmukkal hátran ellenálló alánokat és unigurokat győzték le és tették szolgálkákká.⁶⁰

Úgy az avar, mint a török hódításra vonatkozó adatokban párhuzamosan találjuk az unigurok és utigurok nevét, de a két név egymás mellett sehol sem fordul elő. Így azt hisszük, joggal lehetne a kettőt egy nép különböző megnevezésének tekinteniünk. A bizánciak, kiknek az utigurok szövetségeseik voltak, ismerik ezek VI. századi nemzeti nevét; a régi *onogur* (*hunagur*; *unigur*) név pedig talán már ebben az időben is inkább földrajzi fogalom volt. Ilyen értelemben használja a VII. századi névtelen RAVENNAI GEOGRAFUS is a *patria onogoria* kifejezést⁶¹ a Maeotis vidékének megjelölésére, mely név — ha ő erre vonatkozó adatát csakugyan a IV. századi LIBANIÓSTÓL vette át — már a húnok első megjelenésének korából származnék.⁶² Ugyanígy használták a szlávok a Maeotis mellékéről származó magyarok megjelölésére, az *onogur* szóból eredő *ugri* nevet

(*Ugri černiji*). Minthogy pedig a kazárok fennhatósága a Don és Maeotis vidékéig terjedt, őket szintén ismerik ezen a néven (*Ugri beliji*). Sőt olyan adat is van, mely szerint a Kaukázust „ugor hegyek”-nek nevezték volna.⁶³ Az *onogur* szó eredetileg mindenestre népnév volt. Ha az onoguroknak volt része az utigurok kialakulásában, úgy azt kellene feltennünk, hogy az utóbbiak több törzsnek az onogurokhoz való csatlakozásából jöttek létre. *Onogur*, tíz nyilat, „tíz törzset” jelent; *utigur* vagy — ahogy gyakran fordul elő a kéziratokban — helyesebben *uturgur* (= *otur-ogur*), harminc törzset.⁶⁴

Az eddig felhozott adatok szerint Levediát a Kaukázus feletti síkságnak a Maeotis felé eső részén kellene elhelyeznünk. Ezen a területen THEOPHANES korában egy „bolgár” népet találunk, mely a hagyomány szerint a bolgároknak az őshazában maradt része, és amely a kazároknak megjelenésüktől fogva adófizetője lett. Itt vagy azt kell feltennünk, hogy a magyar törzsek ezen bolgár néphez számítottak, vagy hogy itt egyenesen a magyarokat nevezik bolgároknak. A magyarok KONSTANTINOS adatai után ítélve is alattvalói voltak a kazár birodalomnak, ez pedig a VI. századi török birodalomból alakult, mely 570 körül terjesztette ki hatalmát a Volgától nyugatra fekvő részekre.⁶⁵ Így arra lehegne gondolnunk, hogy a KONSTANTINOS szövegében álló három év helyett eredetileg háromszáz állt, ami kerek számban megfelelne a törökök fellépésétől Levedia elhagyásáig eltelt időnek. A 23. §-ban kifejtettük azt a nézetünket, hogy a magyarság egy hún törzsnek a magyar-ugorokkal való egyesüléséből jött létre, és hogy a magyarokat utóbb a hún-bolgár törzsek között kell keresnünk. A 33. §-ban pedig — állat- és növényföldrajzi adatok alapján — mutattunk rá arra, hogy a későbbi bolgár-török érintkezések színterét a Kaukázus vidékén lehetne feltételeznünk. Erre a vidékre utalnak a magyar nyelv aránylag kései oszét-alán jövevényszavai is. Semmiféle történeti adat sem mond ellent annak, hogy a magyarokat már a török hódítás előtt is ezen a vidéken keressük. THEOPHANES Maeotis-menti bolgárjai nyilván az utigurok utódai és ezek előtt ott találjuk már PRISKOS idejében az onogurokat és urogoikat, kik közül az előbbieket, nevük hangalakjánál fogva is,⁶⁶ a bolgár népek közé tartoznak.

Azon kínai adat, mely a hiungnu nép és az európai húnok azonosságát bizonyítja, 355 körüli időre teszi az alánok meghódítását.⁶⁷ A húnoknak a Kaukázus feletti síkságon való megjelenését azonban valószínűleg korábbi időre kell helyezni. A IV. századi AMMIANUS MARCELLINUS szerint „a Maeotis mocsarain túl a Jeges-tenger felé” laktak.⁶⁸ PRISKOS „a Maeotis túlsó partját” ismeri hazájuknak.⁶⁹ PROKOPIOS és THEOPHANESNél ez már mint a húnok, bolgárok őshazája szerepel.⁷⁰ AMMIANUS adata nagyon is bizonytalan jellegű, ha azonban a PRISKOS-korabeli húnok a Maeotis túlsó partját tekintették hazájuknak, úgy valószínű, hogy nem csak húsz évig laktak ezen a helyen a gótok megrohanása előtt.⁷¹ Így vagy az alánok meghódítását kellene előbbre helyezni, vagy azt kell feltennünk, hogy megelőzőleg békésen osztoztak meg velük ezen a területen.

¹ PAULER-SZILÁGYI, MHK. 128. — ² JAKUBOVICH E. MNy. XIV, 229, 230. — ³ MHK. 121: Ἀτελκούζου; MHK. 126: Ἐτελ και Κουζού; EtSz. I, 170: *Atelküzi* alatt; de vö. GOMBOSZ NYK. XLV, 183. — ⁴ KONSTANTINOS PORPH.-nál (MHK. 122) Σαλμούτζης; a név viszonya a magyar krónikák *Álmos*ához nincs tisztázva, EtSz. I, 79. — ⁵ MHK. 119—120 (de administ. imp., cap. 38). — ⁶ Vö. MARCZALI II., MHK. 120, 2. jegyz. — ⁷ MHK. 123; vö. MARQUART, Streifz. 33. — ⁸ MHK. 117. — ⁹ Uo. — ¹⁰ KONSTANTINOS PORPH. szerint van Levediában egy *Khid-mas* (Χιδμάς) folyó, melyet Khingylosnak (Χιγγυλός) is neveznek (de adm. imp., cap. 38; MHK. 119—120); FEHER GEZA (Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V—X. Jahrh. Budapest, 1921) szerint ez azonosítandó volna a KONST. PORPH.-nál utóbb (de adm. imp., cap. 42; MHK. 133) említett Συγγυολ folyóval. Ebben pedig a DONNAK PLINIOSNÁL előforduló „szkitha” *Sinus* (FEHER: „Sin[us]”) nevével képzett összetételt vél felismerni. A *Khingylos* stb. név szerinte a Dont vagy a Doneczt (?) jelentené (i. m. 95—96). — ¹¹ MHK. 141—196 (gr. KUON GEZA, Keleti kútfők, I.). — ¹² Vö. KUON GEZA, MHK. 145—146; J. MARQUART, Streifz. 028—032; HOMAN B. (Östörténetünk keleti forrásai) Századok, XLII, 874—878. — ¹³ E cikk keretében csak érintjük a három keleti forrásműnek a magyarokra vonatkozó leírásáról kialakult nézetünket. Bővebben I. Kőrösi Csoma-Archivum, I. kötet. — ¹⁴ A KUNIK és báró V. ROSEN, Izvjestija al-Bekri (a szentpétervári tud. akadémia Zapiski-je XXXII. kötetének melléklete) 45; magyar fordítását I. VÁMBÉRY Á., A magyarok eredete (Bpest, 1882) 133—134 és MHK. 195; úgy al BAKRI, mint IBN RUSTAH szövegét Kmoszkó M. egyet. tanár úr szívessegeéből, az ő kéziratban levő fordításai után idézzük. — ¹⁵ E. DÜMLER und F. MIKLOSICH, Die Legende vom heiligen Cyrillus. Denkschr. der Kais. Akad. der Wissensch. Phil.-hist. Classe XIX. (Wien, 1870), 235; az utazás korára vö. MHK. 353, JAGIĆ V. és THALÓCZY L. jegyzeteit és MARQUART, Streifzüge, 22. — ¹⁶ MHK. 393, 394, 397, 398, 413. — ¹⁷ NÉMETH Gy., On ogur, hét magyar, Dentimogyer, MNy. XVII, 206—207; Kőrösi Csoma-Arch. I, 153—155. — ¹⁸ KONSTANTINOS PORPH., MHK. 115; vö. MARQUART, Komänen. 162. — ¹⁹ AL BAKRI: *skl* (elif-sin-kef-lam), IBN RUSTAH és GARDEZÍ: *skl* (elif-sin-kef-lam) MHK. 195, 167. — ²⁰ IBN RUSTAH: *syl* (elif-sin-yain-lam) MHK. 163, de GARDEZÍNél megint *skl* (elif-sin-kef-lam) MHK. 164. — ²¹ Vö. MARQUART, Streifzüge, 516. — ²² Vö. IBN RUSTAH és GARDEZÍ, MHK. 164, 166; IBN FAJLAN, MHK. 211. — ²³ L. ue. §. 14. jegyzet. — ²⁴ IBN KHORDADREH (Bibl. Geogr. Arabicorum VI. Lugduni Batavorum, 1889, 125) és MUQADDASI (BGA. III. Lugduni Batavorum, 1877, 362) „a Tarkhánt, a kazarak királyát” említik, pedig épp az előbbi szerint ez csak egy főméltóság címe volt (BGA. VI, 29). — ²⁵ VÁMBÉRY (l. 14. jegyz.): *kundu*; gr. KUON G. az IBN RUSTAH és GARDEZÍNél ugyanúgy irt (kef-nun-dal he) címet *kendehnek* írja át (MHK. 167). — ²⁶ MUNKÁCSI B., KSz. X, 179; az összeállítás — indokolás nélkül — már gr. KUON G.-nál (Relationum Hungarorum cum oriente gentibusque orient. orig. hist. antiqu. I. Claudiopoli, 1893, 20, 166). — ²⁷ P. AMÉDÉE JAUBERT, Géographie d'Edrisi, II. (Paris, 1840, Recueil de Voyages et de Mémoires publ. par la Soc. de Géogr. VI) 417. — ²⁸ KCsA. I. 193—195. — ²⁹ W. BARTHOLD, Enzyklopaedie des Islam, I, 697, BANDJIRT cikke; J. MARQUART, Streifzüge, 68—69. — ³⁰ A kaukázusi osztékok az alánok utódai, vö. W. TOMASCHKE, Kritik d. ältesten Nachr. über den skythischen Norden, II, 36; J. MARQUART, Streifzüge, 164—165. — ³¹ Vö. MELICH J., „A magyar nyelv osztékok elemei” M. Nyelvtud. Kézikönyve 10, II: vö. még MUNKÁCSI B., ÁKE. I, 146, 346, 630. — ³² MUNKÁCSI B., ÁKE. I, 609, de vö. MELICH id. cikkét. — ³³ IBN RUSTAH és GARDEZÍ, MHK. 154; IBN FAJLAN, MHK. 212; ISTAYRI és IBN HAUQAL, MHK. 223; vö. MARQUART, Streifzüge, 1—5, 18—19. — ³⁴ ISTAYRI, IBN HAUQAL, MHK. 231—232; vö. MARQUART i. m. I, 17, 18, 490. — ³⁵ DARRÓ J., A magyarokra vonatkozó népvnevek a bizánci íróknál (M. tud. akad. értekezések a nyelv és széptud. köréből, XXI, 6. sz.) 33—54. — ³⁶ MORAVCSIK Gy., KCsA. I, 156—157. — ³⁷ DARRÓ i. m. 42—44, MARQUART, Streifzüge, 47. — ³⁸ MARQUART i. m. 46—47, 498; ua. Skizzen zur gesch. Völkerkunde von Mittel-asien und Sibirien, Ostas. Zschr. VIII, 289. — ³⁹ MARQUART, Streifzüge, 031. — ⁴⁰ NICEPHORI archiep. const. opuscula hist. (ed. C. DE BOOR, Lipsiae, 1880)

33–34. — ⁴¹ THEOPHANIS Chronographia, ed. DE BOOR, I, (Lipsiae, 1883) 356–358. — ⁴² VÖ. FEHÉR G., Bulg.-ung. Beziehungen, 37. — ⁴³ MARQUART, Streifzüge, 115, 120, 149, 150–151, 154–159, 341. — ⁴⁴ MARQUART (i. m. 68) felteszi, hogy MAS'UDĪ olyan kéziratot használt forrásul, melyben *brgr* (be-re yain-re) állt, amit perzsául *b z y r* (be-ze-yain-re) **Bazgar*-nak kellett volna olvasni. A feltételezett *bazgar* alak tudtunkkal sehol sem fordul elő. — ⁴⁵ Εὐβοία, MARQUART szerint ezt Εὐβοία-nak kellene olvasni (i. m. 363–364). — ⁴⁶ A kéziratokban *utugur* v. *uturgur* és *kuturgur* alak is fordul elő; vö. PROCOPII CAES. opera omnia, II, ed. J. HAURY (Lipsiae, 1905), 502, 503, 506, 507 stb. jegyzeteiben. — ⁴⁷ PROCOPII de bello Gothico, IV, 4, 5 (ed. HAURY, 501, 503, 505–506). — ⁴⁸ JORDANES, Getica, 24, 123–124. — ⁴⁹ PRISKOS, Excerpta de leg., ed. DE BOOR, 586. — ⁵⁰ VÖ. PROKOPIOS, Bellum, Persicum, II, 29 (ed. HAURY, I, 292); Bellum Gothicum, IV, 11 (ed. HAURY, II, 538). — ⁵¹ MARQUART, Die Chronologie der alttürk. Inschriften (Leipzig, 1898) 94; ua., Streifzüge, 58. — ⁵² PROKOPIOS, BG. IV, 11 (ed. HAURY, 538). AGATHIAS, Historiae, IV, 13 (DINDORF, Hist. Graeci min. II, Lipsiae, 1871, 313). — ⁵³ JORDANES, Getica, 5, 37. — ⁵⁴ SEBASTYEN GYULA, A magyar honfoglalás mondái. I (Bpest, 1904), 15. — ⁵⁵ PROKOPIOS, BG. IV, 18 (ed. HAURY, II, 582–584; Exc. de leg., ed. DE BOOR 117–118); AGATHIAS, V, 25 (ed. DINDORF, HGM. II, 391–92); MENANDER PROT. fragm. 3 (Exc. de leg., ed. DE BOOR, 170–171); vö. MARQUART, Chronologie d. altt. Inschr., 79–80; FEHÉR, Bulg.-ung. Beziehungen, 31–32. — ⁵⁶ MENANDER PROT., fragm. 5 (Exc. de leg., ed. DE BOOR, 443). — ⁵⁷ MENANDER PROT., fragm. 28 (Exc. de leg., ed. DE BOOR, 196). — ⁵⁸ MENANDER PROT., fragm. 43 (Exc. de leg., ed. DE BOOR, 204). — ⁵⁹ MENANDER PROT., fragm. 43 (Exc. de leg., ed. DE BOOR, 208). — ⁶⁰ MENANDER PROT., fragm. 43 (Exc. de leg., ed. DE BOOR, 206). — ⁶¹ RAVEN-NATIS, ANONYMI Cosmographia, ed. M. PINDER et G. PARTHEY (Berolini, 1860) 170–171; uo. még számos helynév a bosporusi birodalom területéről, melyek-nél szintén LIBANIOS-ra hivatkozik. — ⁶² Ezzel szemben valószínűleg a Maeo-tis-menti bolgárokat kell a THEOPHANES bolgár származás-mondájában (ed. DE BOOR, 356) szereplő Οὐνογονυδοῦρ név alatt értenünk. Erre mutat az ezzel egyeztethető — ps. CHORENAI Mózesnél ugyanezen vidéken említett — *Oichontor Blkar* népnév (MARQUART, Streifzüge, 57, 500). *Unnogundur* való-szerűleg az *unogur* (*onogur*) szó török többesszámi alakja (vö. FEHÉR, Bulg.-ung. Beziehungen, 34, 44–45). — ⁶³ MELICH J., Über den Ursprung des Namens *Ungar*. Arch. f. sl. Phil. (Sajtó alatt). — ⁶⁴ NÉMETH GY., KCsA. I, 149–151; ua. MNy. XVII, 206; másként FEHÉR i. m. 33–34, 44. — ⁶⁵ Zemar-chos a Volgán inneni *ugurokat* már török fennhatóság alatt találja (MENAN-DER PROT., Exc. de leg., ed. DE BOOR, 453). — ⁶⁶ VÖ. NÉMETH GY., KCsA. I, 150. — ⁶⁷ 23. §. 5. jegyzet. — ⁶⁸ AMMIANUS, Rer. gest. libri, XXXI, 2, 1. — ⁶⁹ JORDANES, Getica, 24, 123. — ⁷⁰ VÖ. AGATHIAS, V, 11 (ed. DINDORF, 363); NIKEPHOROS PATR., ed. DE BOOR, 33. — ⁷¹ Az őrmény történetírók igen korai adataira vö. MARQUART, Chronologie, 93–94.

35. Legkésőbb az V. század hatvanas éveitől, a savirok megjelené-sétől fogva a Maeotis-menti hazában élő bolgárok között kell a magyar törzseket, mint ezen vidék állandó lakóit, keresnünk. AL BAKRI szövegében csak annyit találunk életmódjukról, hogy „a nép kunyhókban és sátrakban lakik, követve az eső hullását s a fű sarjadzását”.¹ Az utóbbi kifejezés bármely állattenyésztő, pusztai nomád népet jellemezhetne, de a kunyhók említéséből — a sátrak mellett — már félig települt életmódra lehetne következtetni. IBN RUSTAH szerint „a magyaroknak sok szántóföldjük van”.² Ez a megjegyzés valószínűleg abból a leírásból származik, mely az etelközi tartózkodás korában keletkezett. De ez csak nagyon rövid ideig, „néhány évig” tartott KONSTANTINOS szerint.³ Így nem tehető fel, hogy a magyarok ott váltak volna magasabbrendű földművelőkké. Mint láttuk, a magyarság

kialakulásánál oly fontos szerepet játszó hún nép magával hozta a földművelés ismeretét (26. §). A Kaukázus-Maeotis-vidéki bolgárok földjének egy része az ókori bosporusi birodalomhoz tartozott. LATYSEV térképén⁴ a Tamán-félsziget és az alsó Don vidéke közt az ókori helységeknek egész sora szerepel. A Tamán-félszigeten állott Phanagoreiát PROKOPIOS korában elpusztították a húnok (bolgárok) és gotok,⁵ de THEOPHANES Nagybolgária leírásában még említi.⁶ Ennek helyét utóbb a közelében épült Tamatarecha erőd foglalta el.⁷ Bosporos, MALALAS és THEOPHANES szerint, 528-ban bizánci város volt és „akkoriban a rómaiak és húnok között ott élénk forgalom volt”.⁸ Ha ezt az állapotot akkor a fejedelmük kikeresztelkedése miatt fellázadt bolgárok betörése meg is szakította, úgy legalább is 551-től kezdve, mikor az utigurok a bizánciak szövetségesei lesznek,⁹ újból helyre kellett állania a békés érintkezésnek. Phanagoria és Bosporos 704-ben mint kazár fennhatóság alatt álló városok szerepelnek.¹⁰

A bizánci városok szomszédságának erős műveltségi hatása lehetett a magyarságra, de másrészt a Kaukázus déli részén levő művelt keresztény Örményország közelsége sem maradhatott befolyás nélkül. Több feljegyzés szól örmény térítési kísérletekről a „húnok” között, de ezek valószínűleg többnyire a derbenti kapu fölött lakó szavirokra vonatkoznak.¹¹ Az úgynevezett ZACHARIAS RHETOR-féle egyháztörténet egy ilyen térítés alkalmával 523 előtti években húnnyelvű írások terjesztéséről is szól. Ugyanezen szövegben említik a *Burgarē* népet, melynek külön nyelve van, pogány és barbár nép és városai vannak.¹² JORDANES hunugurjai pedig „arról nevezeteseek, hogy tőlük jön a prének kereskedelme”.¹³ Szóval a maeotis-menti bolgárság régen olyan félig települt életmódot folytathatott, mint a IX—X. századi keleti források kazárjai, kiknek szintén voltak városaik — de falvaik nem — és akik a nyarat szétszórva mezőiken töltötték.¹⁴ Ebben a korban a prémkereskedelmet is fővárosuk felé tudták irányítani és ennek közvetítése egyik fő jövedelmi forrásuk lett.¹⁵

Ha a Kazár-birodalmat csakugyan a VI. századi törökség alapította, úgy azt kell feltennünk, hogy a megtelepült vagy félig települt műveltség elemeit a meghódított bolgár törzsektől tanulták. Mert a törökök kormányának rendezettségéről, kitűnő hadi szervezetéről, fejedelmek gazdagságáról vannak adataink,¹⁶ de még a nyolcadik századi leírások is főként harcos, hódításból élő, nomád népnek jellemzik őket.¹⁷

Azt a félig letelepült életmódot, amelyennek a maeotisi bolgárságát és magyarságát kell képzelnünk, még a XII. századi magyaroknál is megtaláljuk. FREISINGENI OTTÓ szerint: „helységek vagy városaik nádból, ritkán fából és legritkábban kőből épültek. Nyáron és őszön át sátrak alatt laknak”.¹⁸ Ha tekintetbe vesszük, hogy a magyaroknak minden valószínűség szerint szőlőik és gyümölcsfaik is voltak, úgy a megtelepülésnek igen előhaladott fokára kell gondolnunk. Ebben láthatjuk magyarizátát annak, hogy a bolgár-magyarság a különböző szavir, avar, török hódítások idejében is megmaradt ősi területén és alávettette magát a műveletlenebb,

de harcdeztelzebb nomád népek hódításának, amíg a besenyők el nem űzték őket sokszázados lakóhelyükről.

A magyarságnak két levediai nevét ismerjük. KONSTANTINOS PORPH. szerint a magyarokat, mikor még Levediában laktak, „valami okból“ *savartoiásfaloi*-nak hívták. Mikor a besenyők reájuk támadtak, az egyik rész Levedivel nyugat felé Etelközbe, a másik „keletre ment lakni a perzsa részek felé és ezeket maig régi nevükön *savartoiásfaloi*-nak hívják“. ¹⁹ Ennek a névnek már igen tekintélyes irodalma van, de az eddigi megfigyeltési kísérletek egyikét sem tarthatjuk meggyőzőnek. ²⁰ Lehet, hogy e név előrészre (*savart*) összefügg a savirok nevével. Mas'udi szerint a kazárokat törökül szabiroknak hívják. ²¹ Ez valószínűleg földrajzi elnevezés, mely a terület régi lakóiról ment át a kazárokra. Ha a *savartoiásfaloi* előrészre összefügg a szavir népnévvvel, úgy ebben talán — a turkoi névhez hasonló eredetű — politikai elnevezést lehetne sejtenünk. Hogy a keletre — „a perzsa részek felé“ — vándorolt magyarokat hol keressük? Erre ma alig lehetne kielégítő választ adni. THTRY az örmény íróknál *sevordik*, az araboknál *as-savardija*, *as-sijarardija* néven említett, a Kurfolyó vidékén lakó népet azonosítja velük. ²² A kérdést még bonyolultabbá teszi az, hogy JULIANUS „Magna Hungaria“-ja ²³ a XIII. században a mai baskir földön, vagy annak nyugati szomszédságában volt. Kortársai PIANO CARPINI, BENEDICTUS POLONUS és RUBRUQUIS pedig mint azonos fogalmat említik a Baskir-föld (*Bascart*, *Pascatir* stb.) és Nagymagyarország területének nevét. ²⁴ GARDÉZI szerint *basgiri* egy előkelő kazár telepítvénye, ki a kazárok és kimükek közt 10,000 lovassal szállt meg. ²⁵ A magyaroknak a kazárokhöz való viszonya megengedné azt a feltevést, hogy itt — és esetleg más adatokban is — magyarokat sejtünk a kazár elnevezés alatt. Ez esetben elfogadhatóvá válnának ISTAZRI feljegyzései is, ki kétféle *basdzirtot* különböztet meg, azokat, kik a „gúzok szomszédságában a bolgárok mögött“, az utóbbiak fennhatósága alatt élnek és azokat, kik a besenyőkkel együtt a rumi birodalom szomszédjában élnek, ²⁶ tehát kik alatt nyilván a magyarokat kell értenünk. A mai baskirok köztörök nyelvet beszélnek. ²⁷ Ha földjükön a XIII. századig csakugyan magyarok laktak volna, úgy azt kellene feltennünk, hogy ezek utóbb kipusztultak, és a helyükre költözött törökök vették fel az őslakók nevét.

Magyar nevén ismerik a magyarságot a legkorábbi keleti források. ²⁸ Ez nyilván akkor is nemzeti neve volt népünknek. A *magyar* — régi nyelvben *magyer* — nevet a vogul *māns*, *manši* szó megfelelőjével alkotott összetételnek tartják, mely szóval a vogulok saját magukat és az osztjakokat nevezik meg. Az összetétel második tagja (*-ar* = *er*) férfit, embert jelent. ²⁹ Az összevetés hangtanilag kifogástalan. Legegyszerűbb feltevés tehát az volna, hogy a magyar *magy-*, vogul *māns* az ugoroknak együttállásuk korából származó neve, mely mint nemzeti név korunkig fennmaradt, a magyaroknál bővült, a voguloknál eredeti alakjában. Ezt azonban némileg korlátoznunk kell. Az ugorok a társadalmi fejlőd-

désnek sokkal kezdetlegesebb fokán állottak, hogysen náluk egy nemzeti név fogalma kifejlődhetett volna. Egy ilyen szó náluk — úgy mint a mai voguloknál is — csak a nyelvben és életmódban hasonló emberek megjelölésére szolgálhatott. A magyar-ugorok — bolgár-török kölcsönszavainkkal kapcsolatban kifejtett nézetünk szerint — nem önálló fejlődés útján lettek kezdetleges halász-vadász népből állattenyészttökké és földművelőkké. A két nép társadalmi és gazdasági fejlettsége alapján azt kell feltennünk, hogy egy bolgár-török (szerintünk hún) nép idézte elő ezt a műveltségi átalakulást.³⁰ A magyarság törzseit utóbb valószínűleg a hún-bolgár népalakulások között kell keresnünk, melyektől csak a törzseken belül használt nyelv különböztette meg őket (vö. 23. §). Ha a magyar név csakugyan közös eredetű a vele egyeztetett vogul szóval, úgy ez a bolgárokkal való együttélés korában csak a külön nyelvű törzsek megkülönböztető neve lehetett. Valószínű, hogy a magyar törzsek Maeotis-menti hazájukban (Levediában) utóbb már egyedül laktak és hogy akkor — legalább is a IX. század elejétől — az ott említett bolgárok alatt magyarokat kell értenünk. Arra alig lehetne választ adni, hogy a bolgárok elköltöztek, vagy lassanként beolvadtak-e a magyarságba. Ebben a közelebbről meg nem határozható időben fejlődhetett ki a magyarság nemzeti öntudata és ezért is hallunk ebben az időben először nemzeti nevükről.³¹ KONSTANTINOS szerint a magyar név, magashangú *megyer* (Μεγέρη) alakjában a magyarok második törzsének neve volt.³² A szónak törzsnévként való használata igen régi lehet, mert egyes törzsek már a korábbi népalakulásokon belül is fennállottak.

SZABÓ KÁROLY mutatott rá először egy adatra, melyet ő „a magyar név legelső kétségtelen nyomának” tartott.³³ Egy MALALAS és THEOPHANES-nél fennmaradt adat szerint *Grōd* vagy *Gordas*, a bosporusmelléki húnok királya, 528-ban Bizáncha ment és ott megkereszteltette magát. Hazájába visszatérve, beolvasztotta népének ezüsthől és bronzból készült bálványait, mire népe fellázadt ellene, őt megölte és testvérét *Mugelt* vagy *Muagert* tette fejedelemmé.³⁴ Az itt említett húnok nyilván az utigurok,³⁵ kik közé tartoztak — fent kifejtett véleményünk szerint — a magyar törzsek is.

A *Mugel*, *Muager* név egyeztetése a *magyar* név régi vegyeshangú alakjával hangtani nehézségbe nem ütközik. SZABÓ KÁROLY névadó hősnek tekinti. Ugyanígy THÜRY is, ki számos példát hoz fel a török és tatár népek történetéből és mondáiból, melyek szerint egyes törzsek és népek neveiket kiváló fejedelmektől származtatták.³⁶

Krónikáink hún-magyar származási mondájának hősei, Hunor és *Mojor*³⁷ vagy *Mayor*.³⁸ A csodaszarvas-monda korábbi változatait már a megelőző fejezetben említettük. Legrégibb alakja PRISKOSTÓL származik, ki azt nyilván az Attila-korabeli húnok révén ismerte. Ebben (legalább is JORDANES-nél megőrzött alakjában) mondai személyek név szerint nem szerepelnek. Csak PROKOPIOS bolgár mondája említ két testvért, kik az utigur

és kutrigur nép megszemélyesítői. Így a magyar hünmonda nyilván inkább ezzel a későbbi bolgár alakkal függ össze.³⁹ A magyar mondában olyan elemek is vannak, mint *Belar* fia családjának és *Dala* alán fejedeleme két leányának elrablása,⁴⁰ melyek régi bolgár és alán érintkezések emlékeztetét őrzik.⁴¹ A magyarok és bolgárok ősi összefüggése valószínűvé teszi azt a sokat vitatott feltevést, hogy a magyarok a csodaszarvas-mondát, mint ősi hagyományt hozták magukkal⁴² a Maeotis-menti Levedióból. Kérdéses marad, hogy a magyar csodaszarvas-monda két főszereplőjének neve utólagos személyesítés-e (mint pl. Kutrigur és Utigur nevei) vagy, hogy *Mogorban* egy névadó hős emlékét lehet-e sejtenünk? Az utóbbi feltevés alig lenne összeegyeztethető azzal a nyelvészeti megállapítással, melyet előbb említettünk, s mely szerint a *magyar* név a vogul *manis* szóval volna közös eredetű.

¹ L. megelőző §. 14. jegyz. — ² IBN RUSTAH, MHK. 169. — ³ KONSTANTINOS PORPH., De adm. imp., cap. 38 (MHK. 122); vö. FEHÉR erre vonatkozó meggyőző érvelését: Bulg.-ung. Beziehungen, 107—112. — ⁴ E. H. MINNS, Seythians and Greeks (Cambridge, 1913), map II: LATYSCHEV munkájához (Scythica et caucasica e veteribus scriptoribus graecis et latinis. I, II) nem tudunk hozzájutni. — ⁵ PROKOPIOS, BG. IV, 5 (ed. HAURY, 508). — ⁶ THEOPHANES, Chronographia, ed. DE BOOR, I, 357. — ⁷ MARQUART, Streifzüge, 163—164. — ⁸ MALALAS, ed. BONN. (1831) 432; THEOPHANES, ed. DE BOOR, I, 176. — ⁹ MARQUART, Chronologie, 79; FEHÉR, Bulg.-ung. Beziehungen, 31—32. — ¹⁰ MARQUART, Streifzüge, 164. — ¹¹ MARQUART i. m. 191, 302. — ¹² MARQUART i. m. 489. — ¹³ „Hunuguri autem hinc sunt noti, quia ab ipsis pellium murinarum venit commercium“, JORDANES, Getica, 5, 37; vö. F. HIRTH, Hunnenforschungen, KSz. II, 83—84. — ¹⁴ IBN RUSTAH, GANDÉZÍ, MHK. 154—155; IBN FADLAN, MHK. 215; ISTAJRÍ, IBN 'HAUQAL, MHK. 228. — ¹⁵ IBN FADLAN, MHK. 217; ISTAJRÍ, IBN 'HAUQAL, MHK. 229. — ¹⁶ MENANDER PROT., fragm. 20 (Exc. de leg., ed. DE BOOR, 193, 194; EFREZSI JÁNOS, Egyháztörténet, VI, 23 (W. TOMASCHKE, Kritik d. alt. Nachr. II, 61)). — ¹⁷ Vö. Tonjuk tanácsai Mekilien kháknak (W. RADLOFF, Altürkische Inschriften, 2. Folge, 06; MARQUART, Skizzen. (Festschr. für F. Hirth, Ostas. Zschr. VIII) 290—291. — ¹⁸ O. Frisingensis gesta Friderici imp., I, 31 (MARZALI II., Enchiridion, 120); vö. GYÖRFFY I., A nagykunság és körny. népies építkezése. M. Nemz. Múzeum népr. oszt. Ertesítője, (Az Ethn. mellékl.) IX, 157—162. — ¹⁹ KONSTANTINOS PORPH., de adm. imp., cap. 38 (MHK. 120, 121). — ²⁰ Vö. DARRÓ J., A magyarokra von. népn. a biz. írónál, 62—69; I. uo. a kérdés korábbi irodalmát: DARRÓ magyarazatáról I. MISKOLCZI Gy., TSz. III, 395 és FEHÉR G., Bulg.-ung. Beziehungen, 51—64, ki PECEZ V. (EPhilk. XX, 385—389, 800—801) és GYOMLAY Gy. magyarazatát (EPhilk. XII, 324) teszi magáévá; ezzel szemben pedig szerintem tovább is fennállnak DARRÓ (i. m. 63) aggályai. — ²¹ MAS'ÚDÍ, Kitáb at-tanbih, ed. DE GÖRJE, Bibl. Geog. Arab. VIII, 83. — ²² THURY J., A magyaroknak „szavarti aszfali“ neve. Századok. XXXI, 317—327, 391—403; vö. MARQUART, Streifzüge, 36—40; valószínű FEHÉR feltevése, ki (Bulg.-ung. Beziehungen, 48—49) ezeket a MENANDER szerint 576-ban a Kur-folyó partján telelepített savirokkal (fragm. 41, Exc. de leg., ed. DE BOOR, 201) azonosítja. — ²³ MHK. 466—472. — ²⁴ A kérdés irodalmát legteljesebben I. GOMBOSZ Z. (A magy. őshaza és a nemzeti hagyomány, II, NyK. XI, VI, 15—24) mélyreható tanulmányában. — ²⁵ W. BARTHOLD, Отчет о поездке въ Среднюю Азію въ 1892—1897. Мém. de l'Acad. de St.-Petersbourg, VIIIe Série, I, 85, 109. — ²⁶ ISTAJRÍ, (és I. uo. IBN 'HAUQAL megjegyzését) MHK. 240, 241, 243. — ²⁷ J. NEMETH, Türkische Grammatik (Samml. Göschel, 771) 8. — ²⁸ IBN RUSTAH, GANDÉZÍ, AL BAKRÍ (MHK. 165. és köv. II, 195) *mdžyr*; olvasására vö. HOMAN B., TSz. V, 241. — ²⁹ MUNKÁCSI B., Ethn. VIII, 217; ua., ÁKE. I, 454; vö. MELICH J.,

MNy. VII. 240. — ³⁹ K. E. v. BAER — REGULY A.-nak hozzá intézett úti-jelentéséhez írt megjegyzéseiben — tárgyalja a magyarság finnugor származásának kérdését. A finnugor népekre vonatkozó összehasonlító adatok felsorolása után azt mondja: „ha bebizonyítható volna, hogy ők (a magyarok) finn törzsből származnak, úgy ez az eredeti jellemnek, külső természeti viszonyok folytán való olyan elváltozására adna példát, hogy ennek alig lehetne párjára találni“ és felveti a kérdést: „a mai magyarság nem-e egy uralkodó török törzsnek egy uralma alatt álló finn törzsszel való egybeolvadásából jött létre? És az uralkodók nem vették-e át a legyőzöttek nyelvét...“ (K. E. v. BAER, Kurzer Bericht üb. wissenschaft. Arbeiten u. Reisen, Beitr. z. Kenntniss d. Russ. Reiches, IX. 1. Abt. St.-Petersburg. 1845, 243—269). — ⁴⁰ Azon feltevés megerősítésére, hogy a magyarság a honfoglalás előtt, már régebben nem élt bolgár-török törzsek között, még egy feltűnő jelenséget lehetne felhozni. Azt, hogy árpád-kori török személynéveink — melyeknek jó része nyilván a honfoglalás korából származik — köztörök hangalakúak és köztük bolgár-török eredetű szó eddig kimutatható nem volt (Gombocz Z., Árpád-kori török személynéveink. A m. nyelvt. társ. kiadványai, 16. sz. Bpest, 1915, 5). — ⁴¹ KONSTANTINOS PORPHYR. De adm. imp., cap. 40 (MHK. 125). — ⁴² SZABÓ K., Kisebb tört. munk. I., 155—156; SZABÓ csak THEOPHANESt hivatkozik. — ⁴³ MALALAS, ed. Bonn. 431—432 (Μουγγα); THEOPHANES, ed. DE BOOR, I, 175—176 (Μουγγαρι). — ⁴⁴ VÖ. MARQUART, Streifzüge, 301. — ⁴⁵ THÉRY J., A magy. eredete, őshazája és vándorlása (Budapest, 1896): 72—76. — ⁴⁶ KEZAI S., MHK. 478, 479, 480; Képes krónika, MHK. 492. — ⁴⁷ Képes krónika, MHK. 490, 491. — ⁴⁸ VÖ. SEBESTYÉN Gy., A magyar honfoglalás mondái, I, 327—328. — ⁴⁹ KEZAI, MHK. 479 Képes krón., MHK. 491 (az utóbbiban *Belar* helyett *Bereka* áll); vö. még EtSz. I, 566, *Bular*. — ⁵⁰ SEBESTYÉN (i. m. I, 319, 320) és FEHER G. (Bulg.-ung. Beziehungen, 14, 15, 157) *Dula* alán fejedelem nevében a bolgár *Dulo* uralkodócsalád nevét sejtik: de vö. MARQUART, Streifzüge, 172. — ⁵¹ VÖ. legutóbb: Gombocz Z., MNy. XVII, 19—21; HOMAN B., MNy. XVII, 195—198.

36. KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS idézett adatai szerint a magyarok Levedi első vajda vezérlete alatt költöztek Etelközbe és ott az ő javaslatára tették Árpádot fejedelmükké. Mint említettük, AL BAKRI csak egy „királyáról“ tud a magyaroknak, a *kündüröl*.¹ GARDEZÍ ezzel szemben azt írja: „*kündü* az ő főfejedelmük címe. Aki az ügyeket intézi, azt *džulanak* nevezik. a magyarok azt teszik, amit a *džula* parancsol”.² IBN RUSTAH szövege lényegében ugyanazt mondja a *kündü* és *džula* viszonyáról.³ Ez a leírás csakis az etelközi állapotra vonatkozhatik, mikor Levedi, az „első vajda“ még élt, de a tényleges uralkodó Árpád volt. A közfelfogás szerint *džula* nem más, mint a KONSTANTINOSnál említett *γουλὰς* méltóságnév, mely az ő idejében a magyarok második fejedelmének címe volt és amely ANONYMUSnál *Gyyla*, *Gyla* alakban már mint személynév szerepel.⁴ Valószínű, hogy a *džula* vagy *gyula* méltóságot⁵ Árpád már korábban (Levediában) viselte és hogy a magyarok őt — miután fejedelemmé lett — még egy ideig régi címén emlegették. Így kerülhetett ez abba az etelközi tartózkodás korából származó arab (v. perzsa?) leírásba, melyből GARDEZÍ és IBN RUSTAH merített.

Ezek szövege szerint a magyarok területe már nem a *rumi*ak földjével, hanem a *Rumi*-tengerrel határos.⁶ A *Rumi*-tenger IBN KHORDADBEHNél is a Fekete-tengert jelenti,⁷ melynek partjai. — a Dnyeper és Duna között — Etelközhöz tartoztak. Mindkét szöveg említ két folyót, melyek felé a

magyarok téli szállásra költöznek.⁸ GARDEZI ezeket meg is nevezi, szerinte az egyik neve *Itil*, a másiké *Daba*. Az utóbbi nyilván elírás *Duna* helyett.⁹ AL BAKRI a magyarok határán levő hegységről szólva, két népet említ. Ezek egyike a hegységen, a másik azon túl, a tengerpart mentén lakik. Ez a nép szerinte keresztény.¹⁰ GARDEZI — amennyire zavaros leírásából kivehető — a bal (nyugati)¹¹ oldalon levő folyó mellett helyez el egy *rūmī* fajta keresztény *nender* (v. *nandar*) nevű népet. Ezek fölött egy magas hegy emelkedik és e mögött a *mordai* (*merdat* v. *mardai*) nevű keresztény nép él.¹² A baloldali folyó nyilván a Duna (*Duba*) és így ettől nyugatra kellene a hegyet és az utóbbi népet keresnünk, de ennek már a nép leírása is ellentmond. Szerinte „ezek ruházata az arabokéhoz hasonlít, turbán, ing és felsőruha dolgában”. Utóbb pedig megjegyzi, hogy ezek „külön nemzetiségűek és leginkább az arabokkal kereskednek”.¹³ Ez a leírás sokkal inkább vonatkozhatik egy kaukázusi keresztény népre, mintsem a Balkán-félsziget bizánci befolyás alatt élő népeinek valamelyikére.¹⁴ Úgy hisszük, nem lehet itt mást feltennünk, mint hogy GARDEZI (vagy közvetlen forrása) a két területre (Levediára és Etelközre) vonatkozó kétféle leírás adatait zavarta össze. Valószínű, hogy ezen összeegyeztetésnél még máshonnan vett adatok is kerültek szövegébe. IBN RUSTAH, kinek a magyarokra vonatkozó szövege általában világosabb GARDEZINÁL, nem említi a hegységet és annak népeit.

A magyarok területe mind IBN RUSTAH, mind GARDEZI szerint „bővelkedik fában és vízben, talaja nedves”.¹⁵ A Kubán és Don között elterülő pusztá szinte teljesen fátalan. Jelentéktelen pusztai erdők is csak ennek keleti részén, a Kaukázustól a Manics-mocsarakig felhúzódva, a Jergeni-dombok vidékén és a Don mellékén fordulnak elő.¹⁶ A fenyőerdőöv — még történeti időkben — jóval délebbre terjedt, mint ma. KÖPPER szerint hozzávetőleg a jekaterinoszlávi kormányzóság déli és Kherzon északi részén kellene ennek régi határát megvonnunk¹⁷ (l. l. térkép). A mai Besszarábia és Moldva legnagyobb része kívül esik a tulajdonképeni erdőrégió, de mind ezek területén, mind Kherzonban és a Dnyeper torkolatától délre eső félszigeten fordulnak elő kisebb-nagyobb erdőségek, vagy legalább is kimutathatók egykori erdők nyomai.¹⁸ Vízben szintén jóval gazdagabb Etelköz, mint amilyen volt Levedia. A Kubán és Don között csak a Jeja, Jegorlik, Manics és Szal nevezhetők jelentékenyebb folyóknak.¹⁹

A magyarok Levediából is rácsaphattak időnként a szlávokra, kiknek egy része már a VI. században a Don vidékéig terjeszkedett. IBN RUSTAH szövege szerint azonban ők „uralmat gyakorolnak a velük szomszédos szlávok fölött és terményekben kemény adókra kötelezték őket”.²⁰ GARDEZI pedig a szlávok mellett a *rūs*-okat is említi, mint olyan népet, mellyel harcolnak és melyből foglyokat szereznek.²¹ Ezek az adatok már a szlávok közvetlen szomszédságában tüntetik fel a magyarokat, kik Etelközben nagyrészt szlávoktól lakott földön éltek. *rūs*-okon pedig nyilván a Kijevben székelő varégokat kell értenünk. Ezeket utóbb KONSTANTINOS szerint

az Etelközben lakó besenyőktől csak egy napi járóföld választotta el.²² A varég szomszédság emlékéiről tanuskodik néhány honfoglaláskori leletben előforduló varég kard.²³

IBN RUSTAH ezután leírja azt, hogy a magyarok foglyaikkal hogyan mennek „a rümi vidékek *Karkh* nevű kikötővárosába”, ahol azokért a bizánciaktól görög brokátot, szőnyegeket és más rümi cikkeket kapnak.²⁴ GARDÉZI ezt nem említi, de szól a magyarok külső megjelenéséről, kik szerint „bátrak, szépek (v. széparcúak) és tekintélyesek. Ruhájuk arannyal átszőtt selyemszövet (brokát) és fegyvereik ezüst” (olvashatatlan szó). Két közbeszúrást után a magyarok házassági szokásainak ismertetésével fejezi be könyvének ezen fejezetét.²⁵

A magyar honfoglalás történetével a következő cikk foglalkozik és így csak a honfoglaláskori régiségekről akarunk itt még néhány szóval megemlékezni. A magyarságot ezek az emlékek nagyjában egységes jellegű műveltség viselőinek tüntetik fel. A sírokban lelt tárgyak nagyrésznének alakja és díszítése közös eredetű. Jellegzetes alakjuk van a magyar nyilaknak, kardoknak, az övtáskáknak, a szíjjazat vereteinek és a kengyeleknek.²⁶ A különféle, főként ezüsthől készült díszítések és veretek ornamentikája legnagyobb részben közös eredetre vezethető vissza. Ennek kiindulópontját valószínűleg a Sassanida-kori perzsa művészetben kell keresnünk, de a magyar leletek közelálló analógiái Dél-Oroszországban, egész a Kubán-vidékig és a Kaukázusig, sőt az erdővidéken fekvő Viatkában is fordulnak elő.²⁷ A IX. században néhány ugyanezen körbe tartozó régiség Svédországba is eljutott. Ezek ARNE svéd archeológus szerint a svédországi varégoknak a Kazár-birodalommal való kereskedelmi összeköttetése révén jutottak oda. Lehet, hogy ez a „post sassanida” ornamentika — ahogy ARNE nevezi — a Kazár-birodalomban fejlődött ki és onnan terjedt el a mai Oroszországban.²⁸ Az sincs kizárva, hogy ilyen stílusban Khersonban és más pontusmelléki telepeken is készültek különféle tárgyak²⁹ a „barbárok” számára; úgy, ahogy a pontusmelléki görögök korábban a szkitháknak készítettek azok ízlésének megfelelő holmikat. Khersonnal a magyarok már Levediában is összeköttetésben állottak. Etelközből — IBN RUSTAH szerint — főként a bizánciakkal kereskedtek.³⁰ Talán a fenti feltevés adná magyarázatát annak, hogy bizánci stílusban készült régiségek nem mutathatók ki honfoglaláskori leleteink közt. A honfoglaláskori leletek jellemző és elég gyakori tárgyai közé tartoznak a díszes ezüst tarsolylemezek. Ezekre tudunkkal eddig sehol sem találtak analógiát.³¹

Sajnos, messze vagyunk még attól, hogy az itt érintett kérdéseket behatódiban tárgyalhatnánk. Egy jobb jövő feladatai közé fog tartozni az is, hogy a magyarok feltehető régi lakóhelyein rendszeres régészeti kutatásokkal derítsünk ezekre világosságot.

¹ Vö. 34. §. 14. jegyz. — ² GARDEZI, MHK. 167—168; W. BARTHOLD, Mém. de l'Acad. de St.-Petersbourg, VIIIe Série I, 98, 122; BARTHOLD perzsa szövegét és annak orosz fordítását NÉMETH GYULA egyet. tanár úr szíves

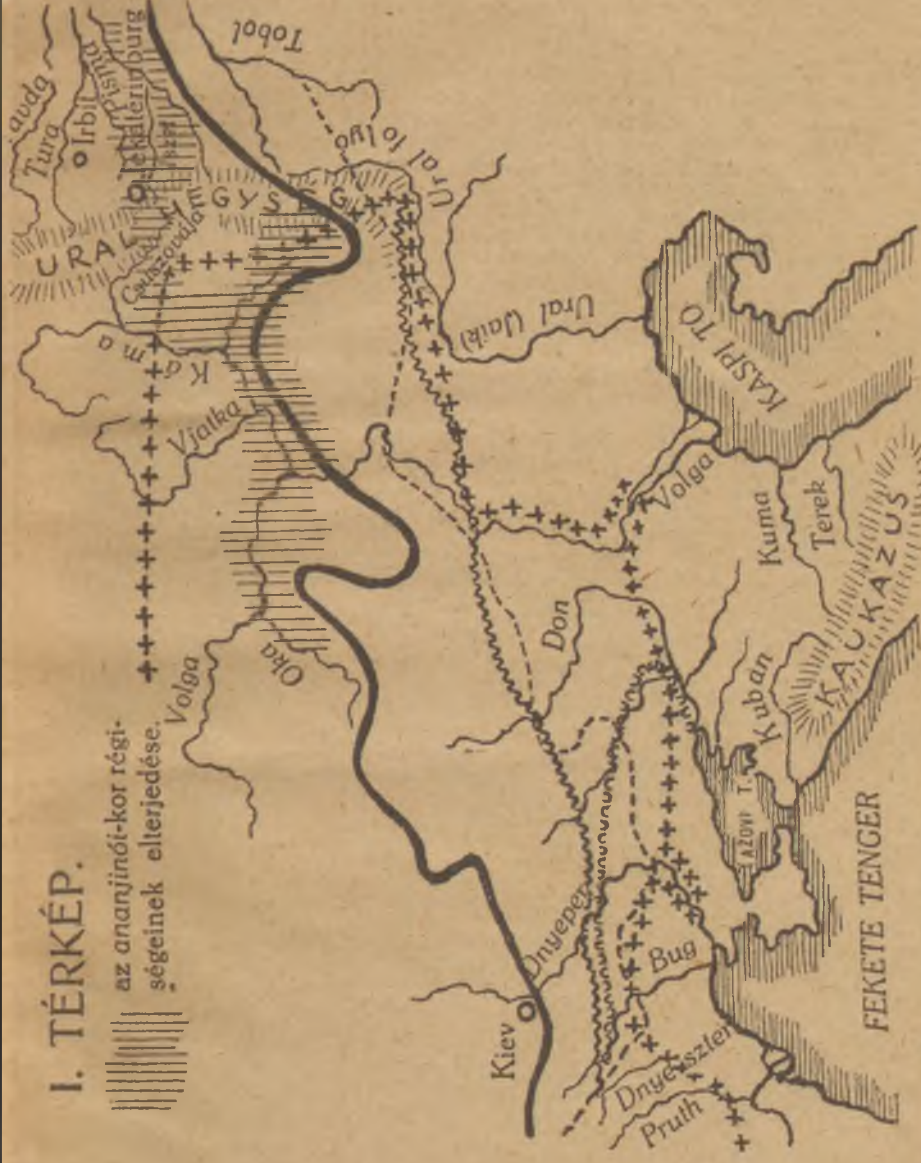
tolmácsolásával volt módunkban KUUN G. fordításával összevetnünk. — ³ IBN RUSTAH, MHK. 167—168; ed. DE GOEJE (Bibl. Geogr. Arab., VII) 142; Kmoskó M. egyet. tanár úr szíves engedelmével, a honfoglalás előtti magyarokra vonatkozó keleti forrásokból készült fordításainak kéziratából idézzük úgy IBN RUSTAH, mint AL BAKRI szövegének KUUN G. fordításától eltérő helyeit. — ⁴ NÉMETH GY., MNY. XVIII, 4; KCsA. I, 221, 222; γυλᾱς: KONSTANTINOS PORPH., De adm. imp., cap. 40 (MHK. 128); Gylla, Gyla, ANONYMUS, Cap. 6, 24 (MHK. 400, 422). — ⁵ Ez a magyaroknál utóbb a második fejedelmi méltóság (I. KONST. PORPH. id. helyét), a besenyőknél valószínűleg a harmadik törzs fejedelmének címe (I. NÉMETH GY. i. h.) volt. — ⁶ IBN RUSTAH, MHK. 168; BGA. VII, 142; GARDEZĪ, MHK. 168; BARTHOLD (Mém. VIIIe Sér. I) 98, 122. — ⁷ J. MARQUART, Streifzüge, 351. — ⁸ IBN RUSTAH, MHK. 168; BGA. VII, 142; GARDEZĪ, MHK. 168—170; BARTHOLD i. h. 98, 122. — ⁹ A szövegben *dubā* (dal-vav-be-elif); KUUN G. (MHK. 170, 3. jegyz.) és WESTBERG (Beiträge zur Klärung orient. Quellen. Bulletin de l'Acad. Imp. des Sc. de St.-Petersbourg, Ve sér. XI, 214) *dunā* (dal-vav-nun-elif) emendációja, mely csak egy diakritikus pont más elhelyezését teszi szükségessé (be helyett nun), valószínűbb, mint MARQUART (Streifzüge, 32, 161) *kubā*-ja (dal helyett kef), mely név alatt ő a Kubán folyót sejtí. — ¹⁰ AL BAKRI, MHK. 195; KUNIK és ROSEN (Izvestija al Bekri) 45. — ¹¹ GARDEZĪ orientációjára vö. MHK. 190: „Szerintől jobbkézre egy *Dsundān* (jegyz. *Khaizān*) nevű tartomány van”; *Serir* az északi Daghestánban (vö. MARQUART, Streifzüge, 302). Allan és Bāb al-Abwāb (Darial és Derbend) között (IBN AL FAQĪH, BGA. V, 290), feküdt; *Khaizān* v. *Chaidān* Derbend mellett, MARQUART szerint (Streifzüge, 285, 492) a mai *Madžalis* helyén volt. E szerint jobbkézre keletet jelent. — ¹² GARDEZĪ, MHK. 169—171; BARTHOLD i. h. 98, 122. — ¹³ Ua., uo. — ¹⁴ MARQUART (Streifzüge, 164—172, 495—496) az AL BAKRI-nál és GARDEZĪ-nél, a hegység leírásában említett két népet egy alán néppel (*Tūl-as*, szerinte a magy. krónikák *Dulāja*) és az abkházokkal azonosítja. — ¹⁵ IBN RUSTAH, BGA. VII, 142; MHK. 169; GARDEZĪ, BARTHOLD i. h. 98, 122; KUUN G. fordítása (MHK. 171, 172) szerint „fás tavakban bővelkedő”. — ¹⁶ G. RADDE, Grundzüge der Pflanzenverbreitung in den Kaukasusländern (Leipzig, 1899) 207—208; vö. uo. a 33. és 211. lapon levő térképeket; AL BAKRI is „sivatag”-nak nevezi a magyarok területének a Kaukázus feletti részét (vö. 34. §. 14. jegyz.). — ¹⁷ FR. TH. KÖPPEN, Geogr. Verbreitung der Holzgewächse des eur. Russlands, II, 462—464 és uo. IV. térkép. — ¹⁸ FR. TH. KÖPPEN, i. m. I, 51, 73, 449, 450, 582—583; II, 114, 120, 149, 201—202. — ¹⁹ IBN RUSTAH és GARDEZĪ azon megjegyzése, hogy a magyarok földjének „talaja nedves”, illik mind a Maeotis keleti partvidékére (a Kubán-delta mocsarai, a Don delta és az ezek között levő limánok), mind a Fekete-tengernek a Dnyeper és a Duna közti szakaszára, melyet a Duna mocsaras deltájai a limánok egész sora szegélyez. — ²⁰ IBN RUSTAH, MHK. 169; BGA. VII, 142. — ²¹ GARDEZĪ, BARTHOLD (Mém. de l'Acad. de St.-Petersbourg VIIIe sér. I) 98, 122; MARQUART fordítását, Streifzüge, 466—467; gr. KUUN G. fordításában (MHK. 172) téves szövegértelmezéssel „ghuzok” is szerepelnek. — ²² KONSTANTINOS PORPH., De adm. imp., cap. 37 (MHK. 117, 118). — ²³ Az ú. n. *blatnīcai kard* (HAMPEL J., A régibb középk. emlékei Magyarországon, I, Budapest, 1894, 198. tábla), a székesfehérvár-demkóhegyi (HAMPEL J. Újabb tanulm. a honf. kor emlékeiről, Bpest, 1907, 200. és 83. tábla), a vácsörögdi (HAMPEL, Újabb tanulm., 91., 92. tábla), a budapesti kard (HAMPEL, Újabb tanulm. 91., 92. tábla); ezek HAMPEL (Újabb tanulm. 218—222) szerint „Karoling-kori kardok”; de vö. ezekkel a következő oroszországi leletekben előfordult, kétségtelenül skandináv eredetű kardokat és azok ornamentikáját: T. J. ARNE, La Suède et l'Orient (Archives d'études orientales publ. par J.-A. LUNDELL, I, livr. 1, Upsala, 1914) 45, 48, 53, 55, 58, 59. lapjain levő ábráin; a kérdéssel bővebben foglalkoztunk 1922 május 30-án az Orsz. Magy. régészeti társulatban tartott (kiadatlan) előadásunkban. — ²⁴ IBN RUSTAH, MHK. 169—170; BGA. VII, 143; *Karkh*, KUUN G., (Relationum Hungarorum cum oriente hist. antiquiss. I, Claudiopoli, 1893) = Pantikapaion, a mai Kercs; F. WESTBERG, (Beitr. z. Klärung. Bulletin de l'acad.

de St.-Petersbourg, V^e sér. XI, 214) = *Karkine* v. *Karkinitis*; MARQUART (Streifzüge, 162—164) Ταμάτρυα, a mai Tam an; szerintünk valószínűbb, hogy a *Karkh* névben Kherson város neve — vagy annak egy „barbár” alakja lappang; IBN RUSTAH ezen elbeszélésébe van beszúrva az a megjegyzés, hogy „a kazárok állítólag annakelőtte a magyarok és más szomszédos népek ellen sáncokkal védekeztek”. MARQUART ezt az adatot a Don partján fekvő *Sarkel* erőd építésével hozza összefüggésbe (Streifzüge, 27—28). A *Sarkel* építéséről szóló adatokban (KONST. PORRH. De adm. imp., cap. 42, MHK. 131—132; THEOPHANES CONT. ed. Bonn, 122—123) arról, hogy ez az erőd kik ellen épült, szó sincsen. IBN RUSTAH adatában sokkal régiebb események emlékét kell sejtenuünk, melyek olyan időben játszódtak le, mikor a magyar törzseknek a kazárokhöz való viszonya ingadozóbb lehetett, mint az együttélés utolsó századában. — ²⁵ GARDEZĪ, BARTHOLD i. h., 98—99, 122—123: a magy. házassági szokásaira vonatkozó rész fordítását I. TAGÁNYI K., A hazai élő jogszokások gyűjtéséről, Ethn. XXVIII, 202. — ²⁶ Vö. HAMPEL J. összefoglaló jellemzését: A honfoglalók emlékei, CSÁNKI D., Árpád és Árpádok (Budapest, 1907) 109—119; vö. még ua. A honfoglalási kor hazai emlékei, MIIK. 746—784; Újabb tanulm. a honf. kor emlékeiről, 26—71. — ²⁷ HAMPEL, A honf. eml. (CSÁNKI. Árp. és az Árpádok) 121—124; ua., MHK. 795—823; ua., Újabb tanulm. 72—98, 237—274. — ²⁸ T. J. ARNE, La Suède et l'Orient, 117—158. — ²⁹ Vö. HAMPEL, A honf. eml. (CSÁNKI i. m.) 124; Újabb tanulm. 99; MHK. 801. — ³⁰ Vö. ue. §. 24. jegyz. — ³¹ Övön viselt zacskók és tarsolyok sok helyről ismereteseek (vö. pl. A. GRÜNWEDEL, Bericht über arch. Arbeiten in Idikutschari, (München, 1908) XXXI. tábla, 3; F. R. MARTIN, The miniature painting of Persia, India etc. (London, 1912) I, 17; Zichy Jenő gr. Kaukázusi és középázsiai utazásai, I (Budapest, 1897) JANKÓ J., A néprajzi gyűjt. leírása, 147 és XLVI. tábla; HAMPEL (Újabb tanulm. 247—249, 107., 108. tábla) összehasonlító adatai közül egy sem hozható közelebbi összefüggésbe a magyar tarsolylemezekkel.

I. TÉRKÉP.

az ananjinói-kor régt-
ségeinek elterjedése.

~~~~~ a berkenye (*Sorbus aucuparia*) déli határa.

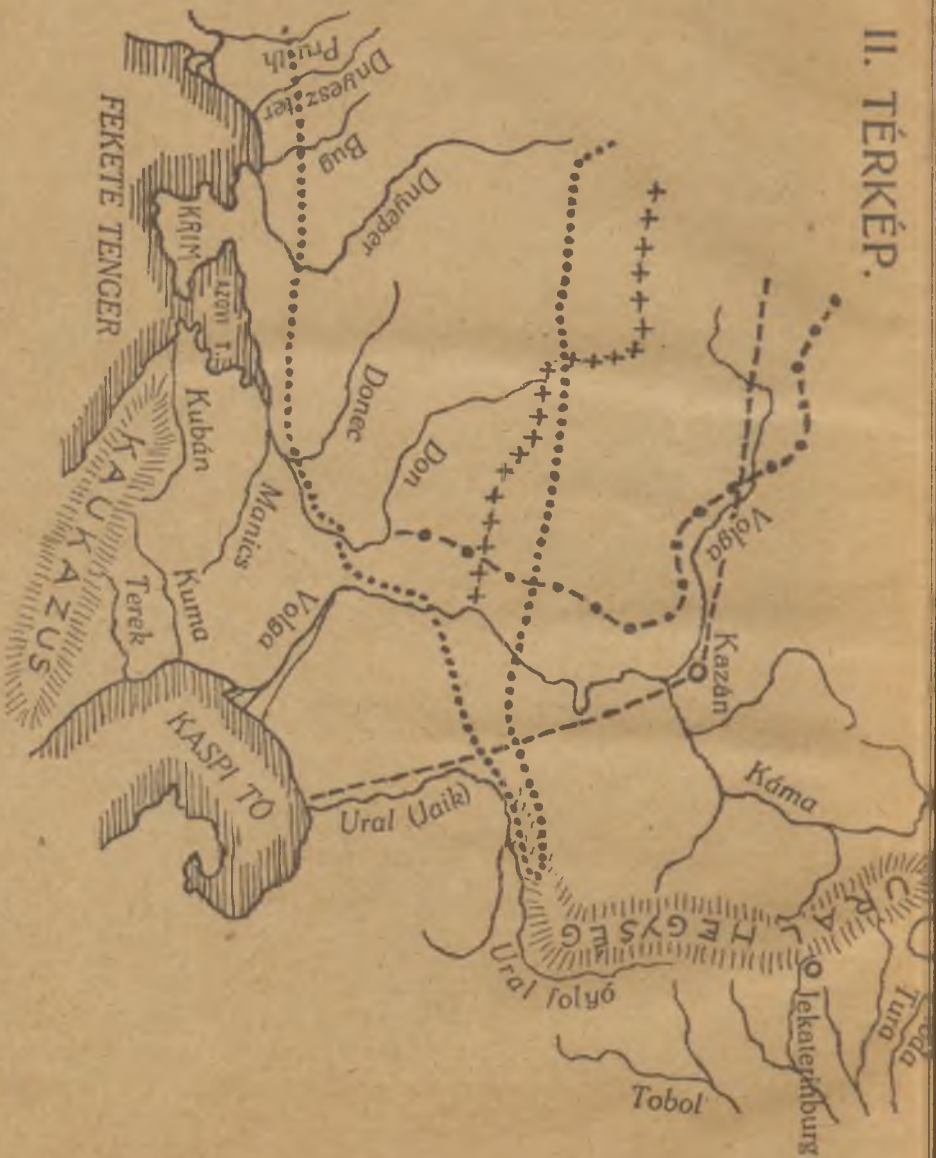
~~~~~ a fagyal (*Ligustrum vulgare*) északi és keleti határa.

++++ a tölgyfa (*Quercus pedunculata*) északi, keleti és déli határa.

----- a fenyő (*Pinus sylvestris*) érdőv jelenkori déli határa.

----- a fenyőerdőv feltételezhető régi határa.

II. TÉRKÉP.

..... a kökény (Prunus spinosa) északi, keleti és déli határa.
 - - - - - az alma (Malus commun) északi és keleti határa.

+++++ a körte (Pyrus commun) északi határa.
 - - - - - a kőrisfa (Fraxinus excelsior) északi és keleti határa.

